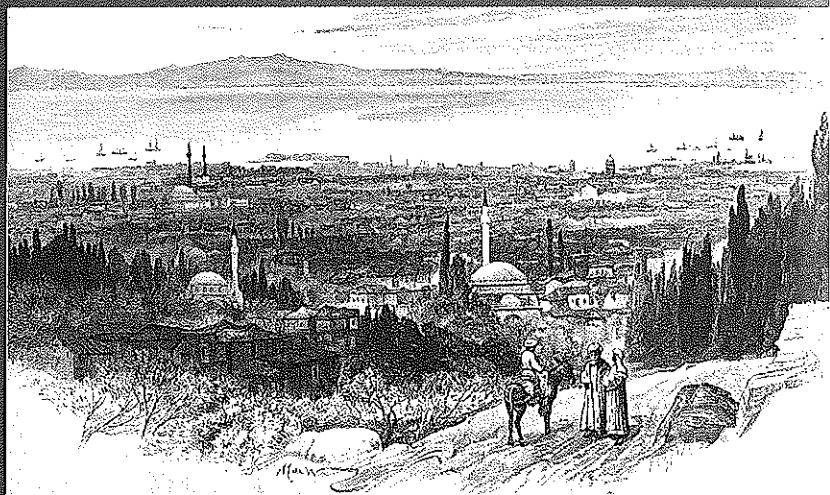

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Από το 1821 έως το 1919

5

Με την εγγυητική χορηγία

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

170
ΧΡΟΝΙΑ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

Μικρά Ασία

Εκπαίδευση - πνευματική παραγωγή - πολιτισμός - θέατρο 1821-1922*

Της ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΔΟΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ,
καθηγήτριας Τμήματος Θεατρικών Σπουδών
Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Μετά την Αλωση (1453), η με κάθε μέσο προσπάθεια εξόντωσης του ελληνικού στοιχείου από τους Οθωμανούς, με εκτελέσεις, διωγμούς, αρπαγές κινητής και ακίνητης περιουσίας, βίαιους εξισλαμισμούς κ.ά., οδήγησε επί χρόνια σε νέκρωση κάθε μορφής εθνικής και πνευματικής κίνησης.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα αρχίζει να εμφανίζει βελτίωση από το 1535 και μετά, με τη σύναψη της πρώτης συνθήκης των διομολογήσεων της Τουρκίας με τον Φραγκίσκο Α' της Γαλλίας, η οποία θα επιτρέψει την εγκατάσταση Ευρωπαίων εμπόρων στα λιμάνια της Ανατολής. Το γεγονός αυτό θα δώσει τη δυνατότητα επικοινωνίας των κατοίκων της Μ. Ασίας και ιδιαίτερα της Σμύρνης με τη Δυτική Ευρώπη, με όλα τα θετικά αποτελέσματα που η επαφή αυτή μπορούσε τότε να επιφέρει στη στενάζουσα Ανατολή.

Το ελληνικό στοιχείο θα επωφεληθεί από τα νέα αυτά δεδομένα, για να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσής του και να αναπτυχθεί στους τομείς που γνωρίζει καλύτερα απ' όλους, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Η οικονομική ευρωστία του θα συνεπιφέρει την κοινωνική του ενδυνάμωση μέσα από την κοινοτική οργάνωσή του και περαιτέρω την πνευματική και πολιτιστική του εξέλιξη, πτυχές της οποίας θα παρουσιάσουμε στο παρόν άρθρο για την εξεταζόμενη περίοδο

από την Ελληνική Επανάσταση (1821) ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922).

Εκπαίδευση

Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453) και την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν εκείνο που, σύμφωνα με τις προνομίες που του παραχώρησε ο Μωάμεθ ο Β', επιφορτίστηκε με την ευθύνη της εκπαίδευσης των υπόδουλων Ελλήνων. Όμως, οι αντικειμενικές συνθήκες ανύπαρκτες και πραγματικότητα τραγική. Η έλλειψη πόρων και μέσων του στέρησε ουσιαστικά τη δυνατότητα να προχωρήσει στην οργάνωση της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων. Ετσι η απαγόρευση χρήσης της ελληνικής γλώσσας και η επί χρόνια ανυπαρξία συστηματικής ελληνικής εκπαίδευσης είχαν αποτέλεσμα μεγάλο μέρος ελληνικών πληθυσμών στη Μ. Ασία να καταφύγει στη χρησιμοποίηση της καραμανλίδικης γραφής, δηλ. της τουρκικής γλώσσας με ελληνικούς χαρακτήρες. Παρ' όλα αυτά, η νέα αυτή γραφή υπήρξε ιδιαίτερα ευεργετική για τους τουρκόφωνους Έλληνες, γιατί συνέβαλε στη μόρφωση και στην εν γένει πνευματική τους ανάπτυξη, αλλά και γιατί τόνωσε την εν υπνώσει εθνική συνείδησή τους.

Όπως ήταν φυσικό, οι ιερείς υπήρξαν οι πρώτοι δάσκαλοι και αυτοί ήταν που διέσωσαν την ελληνική γλώσσα, τα δε πρώτα σχολεία των Μικρασιατών που εντοπίζονται ήδη από το 18ο αιώνα ήταν γραμματοδιδασκαλεία.

Από τις αρχές του εξεταζόμενου εδώ 19ου αιώνα, γνωρίζουμε ότι ελληνικά σχολεία υπήρχαν στη μονή του Τιμίου Προδρόμου στην Κωνσταντινούπολη (1804), στη Νεάπολη (Νεβσεχίρ) (1804), στη Μάκρη (1805), στα Αλάτσατα (1806), στην Απάλεια (1813), στην Προύσα (1817), στη Νικομήδεια όπου λειτουργούσε ελληνικό σχολείο ήδη από το 1795 ενώ στη Σινασσό ελληνικό σχολείο ιδρύεται το 1820-1821, για να αρκεστούμε στις μεγαλύτερες σε πληθυσμό πόλεις της Μ. Ασίας.

Ονομαστή υπήρξε η Ακαδημία των Κυδωνιών, που ιδρύθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα στο προϋπάρχον εκεί ελληνικό σχολείο, όπου φοίτησαν ως μαθητές ο Βενιαμίν ο Λέσβιος και ο Θεόφιλος Καϊρης. Οι επιφανείς αυτοί λόγιοι θα διδάξουν στη συνέχεια στη Σχολή αυτή

απογειώνοντας τη φήμη της και προσελκύοντας περισσότερους από πεντακόσιους μαθητές, αριθμός ιδιαίτερα μεγάλος για τα δεδομένα της εποχής. Παράλληλα με τη Σχολή αυτή, που απαντά επίσης με τους όρους Γυμνάσιο, Φιλοσοφική Σχολή, Μουσείο και Ελληνομουσείο, θα ιδρυθούν βιβλιοθήκη και τυπογραφείο, εφάμιλλο της Πατριάρχειας Σχολής και των άλλων ελληνικών εκπαιδευτηρίων που άμαζαν τότε, αλλά και παρθενγωγείο (1815-1821) όπου δίδασκε η Ευανθία Καΐρη. Είναι τέτοια η πνευματική συμβολή των καθιδρυμάτων αυτών, που προσελκύει το ενδιαφέρον επιφανών προσωπικοτήτων της εποχής, όπως του Αδαμάντιου Κοραή, που το 1814 δωρίζει βιβλία και όργανα Φυσικής, τα οποία αποστέλλει από το Παρίσι, καθώς και του σοφού δασκάλου Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων που έρχεται να διδάξει στη Σχολή.

Η καταστροφή των Κυδωνιών από τους Τούρκους το 1821 θα συνεπιφέρει και την καταστροφή των λαμπρών αυτών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Επτά χρόνια μετά, το 1828, με την ανασυγκρότηση της κατεστραμμένης πόλης, η Σχολή των Κυδωνιών θα ανασυσταθεί και χρόνο με το χρόνο θα προοδεύει, έτσι ώστε το 1884 θα αναγνωριστεί από το ελληνικό κράτος ως ισότιμη με τα ελληνικά γυμνάσια.

Η Σμύρνη, με την πιο πολυάριθμη ελληνική κοινότητα, ήταν φυσικό να κατέχει τα σκήπτρα της ελληνικής εκπαιδευτικής κίνησης στη Μικρά Ασία. Πρώτη ιδρύεται εκεί ήδη από το 18ο αιώνα η Ευαγγελική Σχολή στην οποία φοίτησε και ο Αδαμάντιος Κοραής. Το 1747 η Σχολή αυτονομήθηκε από την κοινότητα της Σμύρνης και τέθηκε υπό την προστασία της Μεγάλης Βρετανίας σύμφωνα με το καθεστώς των διομολογήσεων.

Την ίδια χρονιά προχώρησε στην ίδρυση βιβλιοθήκης και μουσείου και είκοσι χρόνια μετά στην ίδρυση τυπογραφείου (1764). Η συμβολή της Ευαγγελικής Σχολής, που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη προσελκύοντας περίφημους δασκάλους και λόγιους, υπήρξε ανυπολόγιστη, παρά το γεγονός ότι θεωρήθηκε από προοδευτικούς Σμυρναίους και από τον Αδ. Κοραή ως ίδρυμα συντηρητικό.

Στον αντίποδά της ιδρύεται το 1809 το Φιλολογικό Γυμνάσιο, στο οποίο δίδαξαν μεταξύ άλλων ο Κωνσταντίνος Κούμας, οι Κωνσταντί-

νος, Στέφανος και Σοφοκλής Οικονόμου κ.ά. Ο ανταγωνισμός του εκπαιδευτηρίου αυτού με την Ευαγγελική Σχολή θα οδηγήσει στη διάλυσή του μέσα σε μία δεκαετία. Όταν ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση και ακολούθησαν οι σφαγές της Σμύρνης, η Ευαγγελική Σχολή θα διακόψει και αυτή τη λειτουργία της και θα επαναλειτούργησει το 1828, όταν αποκαταστάθηκε πλέον η γαλήνη στην πόλη.

Το 1834 ιδρύεται στη Σμύρνη το πρώτο σχολείο θηλέων ως αλληλοδιδασκτικό, το οποίο από το 1837, μεταστεγαζόμενο σε οίκημα στον περίβολο του μητροπολιτικού ναού της Αγίας Φωτεινής θα ονομαστεί Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής, και αργότερα Κεντρικό Παρθεναγωγείο, που γνώρισε μεγάλη άνθηση και μέχρι το 1922 επέπτευσε όλα τα παρθεναγωγεία της Σμύρνης.

Το 1881 ιδρύεται το Ομήρειο Παρθεναγωγείο που γρήγορα αναπτύσσεται σε πλήρες σχολείο. Παράλληλα με τα τρία μεγάλα δημόσια σχολεία λειτουργούν περισσότερα από είκοσι (20) ιδιωτικά αρρεναγωγεία και παρθεναγωγεία, ελληνικά και ξένα. Οσον αφορά το εκπαιδευτικό προσωπικό, μετά την Ελληνική Επανάσταση και την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η Οθωμανική Αυτοκρατορία απαγόρευσε στα σχολεία της επικράτειάς της να διδάσκουν μη Τούρκοι υπήκοοι. Η απαγόρευση αυτή ατόνησε από το 1856 και μετά, με αποτέλεσμα πολλοί εκπαιδευτικοί από την Ελλάδα να στελεχώσουν τα ελληνικά σχολεία στη Μ. Ασία εν γνώσει των τουρκικών αρχών.

Από το 1908 όμως, με την επικράτηση των Νεότουρκων, η απαγορευτική αυτή νομοθεσία επανήλθε σε ισχύ, δυσχεραίνοντας τις σχέσεις των Τούρκων με τους Έλληνες Μικρασιάτες. Οι τελευταίοι ευτυχώς είχαν ήδη φροντίσει για την εκπαίδευση γηγενών δασκάλων, ιδρύοντας το Διδασκαλείο της Ευαγγελικής Σχολής, το μόνο διδασκαλείο αρρένων σ' όλη τη Μικρά Ασία, και δύο διδασκαλεία θηλέων που ιδρύθηκαν αντίστοιχα από το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σμύρνης και το Ομήρειο Παρθεναγωγείο Σμύρνης, προκειμένου να στελεχώσουν τα εκεί ελληνικά σχολεία.

Το 1911 άρχισε επίσης να λειτουργεί Διδασκαλείο Νηπιαγωγών στο Ζιντζίδερε της Καισαρείας, ενώ το 1919 ιδρύθηκε το Διδασκαλείο Αρρένων Σμύρνης από την Υπατη Αρμοστεία, σε αντικατάσταση του Διδασκαλείου Αρρένων της Ευαγγελικής Σχολής, που είχε ήδη στα-

ματήσει να λειτουργεί στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Πέρα από την καχυποψία και την εχθρότητα των Τούρκων, στον τομέα της εκπαίδευσης οι Έλληνες Μικρασιάτες είχαν επίσης να αντιμετωπίσουν την οργανωμένη προσπάθεια ταγμάτων της Καθολικής και Προτεσταντικής Εκκλησίας που, με πρόσχημα τη στήριξη των Ευρωπαίων που εγκαταστάθηκαν εκεί βάσει των διομολογήσεων, συστηματικά επιχειρούσαν τον προσηλυτισμό νέων ανθρώπων στα δικά τους δόγματα με την ίδρυση ξένων σχολείων και την προσφορά πλήθους παροχών, ειδικά σε εξαθλιωμένους χριστιανικούς πληθυσμούς.

Από το 1856 και μετά, με την ψήφιση του Χάτι Χουμαγιούν, παρατηρείται μια πραγματική έξαρση στην εκπαίδευση στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας. Ιδρύονται τότε ένας μεγάλος αριθμός από ελληνικά σχολεία (αρρεναγωγεία, παρθεναγωγεία, νηπιαγωγεία) σε όλες τις πόλεις, τις κωμοπόλεις και τα χωριά της Μ. Ασίας, στελεχωνόμενα από Έλληνες δασκάλους, γηγενείς και μη. Οι Εθνικοί Κανονισμοί που εκδόθηκαν το 1862 και αποτέλεσαν το θεμελιώδη νόμο για τους Έλληνες της Τουρκίας αναγνώριζαν ως ανώτατη αρχή της Εκκλησίας και του Γένους, εκτός από τον Πατριάρχη, δύο σώματα, την Ιερά Σύνοδο και το Διαρκές Μικτό Συμβούλιο. Στο τελευταίο ανατέθηκε η εποπτεία της λειτουργίας των σχολείων, των νοσοκομείων και των λοιπών εθνικών καταστημάτων. Στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του ιδρύεται το 1873 η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή ως συμβουλευτικό όργανο του Οικουμενικού Πατριάρχη, με αρμοδιότητα την εποπτεία και υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής του Πατριαρχείου.

Όλα αυτά τα χρόνια, τόσο της ανοδικής πορείας όσο και της μεγάλης ακμής, τα ελληνικά σχολεία στη Μ. Ασία θα στηριχτούν οικονομικά στους ελάχιστους πόρους που διέθετε το Οικουμενικό Πατριαρχείο μέσω των αντίστοιχων μητροπόλεων του σε κάθε περιοχή (Βιθυνία, Μυσία, Ιωνία, Καρία, Λυδία, Παφλαγονία, Γαλατία, Καππαδοκία, Πόντος). Ομως κατά κύριο λόγο, οι εκεί ελληνικές κοινότητες ήταν εκείνες που συντήρησαν αυτή την αξιοθαύμαστη εκπαιδευτική κίνηση.

Στην επιτυχία της προσπάθειας αυτής πρέπει να προστεθεί η συμβολή των ποικίλων φιλεκπαιδευτικών συσσωματώσεων (σύλλογοι,

αδελφότητες, λέσχες), που ιδρύθηκαν στη Μ. Ασία, την Κωνσταντινούπολη, την Ελλάδα, αλλά και στις πλούσιες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, οργανώσεις στις οποίες δραστηριοποιούνταν οι πιο ανεπτυγμένοι πνευματικά και οικονομικά ομογενείς, ενώ το ελληνικό κράτος, μετά την ίδρυσή του, συνέβαλε με τις πενιχρές οικονομικές του δυνατότητες, κυρίως με την εξασφάλιση υποτροφιών σε Μικρασιάτες, τις οποίες προσέφεραν αθηναϊκά εκπαιδευτήρια, όπως το Αρσάκειο, η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, η Σχολή Χιλλ και ο εν Αθήναις Σύλλογος Μικρασιατών «Η Ανατολή», καθώς και με τη βοήθεια που πρόσφεραν τα κατά τόπους ελληνικά προξενεία.

Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι η εκπαιδευτική κίνηση στη Μικρά Ασία κάλυπτε σχεδόν όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης: νηπιαγωγεία, πρωτοβάθμια εκπαίδευση με αρρεναγωγεία και παρθεναγωγεία, δευτεροβάθμια εκπαίδευση με τα ελληνικά σχολεία, επίσης νυκτερινές σχολές και επαγγελματικά σχολεία, καθώς και διδασκαλεία για τη μόρφωση των Ελλήνων εκπαιδευτικών.

Από το 1908 με την επικράτηση των Νεότουρκων και της σοβινιστικής πολιτικής του Κομιτάτου τους, γίνεται πλέον συστηματική προσπάθεια απόσπασης των ελληνικών σχολείων από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και υπαγωγής τους στο υπουργείο Παιδείας της Τουρκίας, με την άσκηση ποικίλων πιέσεων και αυθαιρεσιών σε βάρος των Ελλήνων, που προσπαθούν, υπό αντίξοες συνθήκες, να συντηρήσουν τα ελληνικά σχολεία. Ας σημειωθεί ότι το 1912 το ελληνικό κράτος αναγνωρίζει 31 ελληνικά γυμνάσια της Μικράς Ασίας ως ισότιμα με τα εν Ελλάδι, μεταξύ αυτών και ιδιωτικά, όπως το Ελληνογερμανικό Λύκειο Γιαννίκη και το Ελληνογαλλικό Λύκειο Αρώνη στη Σμύρνη.

Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914) αρχίζει πια η αντίστροφη πορεία. Η λειτουργία των σχολείων γίνεται προβληματική. Τα ελληνικά σχολεία κλείνουν το ένα μετά το άλλο, πολλοί φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι διαλύονται, δάσκαλοι διώκονται. Στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εξστρατείας, η Υπατη Αρμοστεία με συντονισμένες ενέργειές της θα επιχειρήσει να αναστρέψει την κατάσταση, πρόσκαιρα όμως. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ιδρυμένο από τον Ελευθέριο Βενιζέλο Πανεπιστήμιο στη Σμύρνη είχε προγραμματιστεί να λειτουργήσει από τον Σεπτέμβριο του 1922 υπό την ηγεσία του διεθνούς φήμης

καθηγητή Κων/νου Καραθεοδωρή. Τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα όμως συμπαρέσυραν τα πάντα στην καταστροφή τον Αύγουστο του 1922, μαζί τους και το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο.

Πνευματική ζωή

Όλη αυτή η εκτεταμένη, πολύχρονη και πολύμορφη εκπαιδευτική κίνηση στη Μικρά Ασία, που είχε αποτέλεσμα τη διατήρηση της ελληνικότητας των εκεί ελληνικών πληθυσμών μέσα από τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και της ορθοδοξίας, θα αποτελέσει το υπόβαθρο για την παράλληλη ανάπτυξη μιας εξίσου σημαντικής πνευματικής ζωής και καλλιέργειας όλων των εκφάνσεων του σύγχρονου τότε πολιτισμού, τις οποίες εν συντομία θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε.

Ανθρώπινο δυναμικό

Στη διάρκεια του εξεταζόμενου εδώ 19ου αιώνα έως τη μεγάλη καταστροφή, οι βελτιωμένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες διαβίωσης του Μικρασιατικού Ελληνισμού θα προσφέρουν τις προϋποθέσεις εμφάνισης και άνδρωσης εξαιρετικών προσωπικοτήτων που, με εφόδια έναν άριστο συνδυασμό ελληνορθόδοξης παιδείας και φιλελεύθερων ευρωπαϊκών επιρροών, θα καταθέσουν την πνευματική τους δημιουργία στο χώρο των γραμμάτων, των τεχνών, του θεάτρου, της δημοσιογραφίας και των επιστημών. Σήμερα όλοι αναγνωρίζουν ότι η προσφορά των Μικρασιατών λογοτεχνών στα νεοελληνικά γράμματα υπήρξε πολύτιμη. Αλλά και στο χώρο των επιστημών παρατηρήθηκε η ίδια δυναμική, αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών στελεχώθηκε σε μεγάλο βαθμό από επιστήμονες μικρασιατικής καταγωγής.

Λόγω της περιορισμένης έκτασης του παρόντος άρθρου θα αρκεστούμε στη μνεία μόνο μερικών ονομάτων πνευματικών προσωπικοτήτων και στο έργο τους, ξεκινώντας από τον Αδαμάντιο Κοραή, που γεννιέται στη Σμύρνη στις 27 Απριλίου 1748. Πατέρα του ο Χιώτης Ιωάννης Κοραής, ευκατάστατος έμπορος, θα φροντίσει για την καλή παιδεία του και στη συνέχεια θα τον αποστείλει στην Ολλανδία ως εμπορικό αντιπρόσωπό του. Μετά από χρόνια ο Κοραής θα επιστρέψει στη Σμύρνη, όπου θα παραμείνει για τέσσερα χρόνια και στη

συνέχεια θα φύγει για το Μονπελιέ, όπου θα σπουδάσει γιατρός και θα εγκατασταθεί οριστικά στο Παρίσι, χωρίς ποτέ να ξεχάσει την αγαπημένη του πατρίδα.

Στις ξεχωριστές μορφές που γεννιούνται στις αρχές του 19ου αιώνα ανήκει ο Ικέσιος Λάτρις (1799-1881), ο οποίος, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στο Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης, φεύγει για το Παρίσι για να σπουδάσει Ιατρική. Με την έκρηξη της Επανάστασης θα αφήσει στη μέση τις σπουδές του και θα επιστρέψει για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον μεγάλο αγώνα. Ανθρωπος των γραμμάτων, δημοσιογράφος, θα αναμειχθεί στην πολιτική υπερασπιζόμενος τα δίκαια των Ελλήνων. Σύγχρονός του ο Ιωσήφ Μάγνης (1800-1871) από τη Μαγνησία της Μ. Ασίας· αφού αγωνίστηκε στην Ελληνική Επανάσταση, θα επιστρέψει στη Σμύρνη όπου, δραστηριοποιείται ως δημοσιογράφος και εκδότης και συμβάλλει καιρία στο χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης.

Ακολουθούν τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα ο Παύλος Καλλιγιάς (1814 - 1896), νομομαθής, οικονομολόγος, ιστορικός, φιλόλογος και λογοτέχνης, που καθιερώθηκε με το μυθιστόρημά του «Θάνος Βλέκας», ο Θεόδωρος Ορφανίδης (1817-1886), σατιρικός και επικολυρικός ποιητής με διακρίσεις σε ποιητικούς διαγωνισμούς, βοτανολόγος, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, και ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) που, πέρα από την επιτυχή σταδιοδρομία του στον τομέα του εμπορίου στο εξωτερικό, κατέθεσε αξιόλογο συγγραφικό έργο ως μυθιστοριογράφος («Ο διάβολος εν Τουρκία», «Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασης» κ.ά.), χρονικογράφος, θεατρικός συγγραφέας και δημοσιογράφος.

Στον τομέα της ποίησης ξεχώρισαν ο λυρικός ποιητής Ιωάννης Καρασούτσας (1824-1873), ο Ξενοφών Ραφόπουλος (1828-1852), ο Γεώργιος Υπερίδης (1859-1939), με παράλληλη συμβολή στην πεζογραφία και τη δραματουργία, ο Γεώργιος Βοντζαλίδης (1867-1908), ο Μιχαήλ Αργυρόπουλος (1862-1949), διηγητής, δημοσιογράφος, ποιητής με σφραγίδα τον ρεαλιστικό λυρισμό, στρατευμένος στην αγάπη της πατρίδας («Τραγούδια του Γένους», «Τραγούδια της Ανατολής», «Τ' ανιστόρητα» κ.ά.), που χαρακτηρίστηκε ο Παλαμιάς της Ιωνίας για να μνημονεύσουμε τους σημαντικότερους.

Πολύπλευρο συγγραφικό έργο καταθέτουν ο Στίλπων Πιπτακίης, ο Αγγελος Σημηριώτης (1870-1944), ο Στέλιος Σεφεριάδης (1873-1951), ο Σωκράτης Προκοπίου (1883-1957), ο Στέλιος Σπεράντζας (1888-1952), ο Νικόλαος Καραράς, ο Απόλλων Λεονταρίτης κ.ά.

Στον τομέα της μετάφρασης θα δώσουν το παρών, μεταξύ άλλων, ο Ιωάννης Ισιδωριδής Σκυλίτσης (1819-1890), από τους θερμότερους οπαδούς του ρομαντισμού, που με το μεταφραστικό και εκδοτικό έργο του γνώρισε στο ελληνικό κοινό ένα μεγάλο μέρος της κλασικής και της νεότερης ευρωπαϊκής γραμματείας, ο Φωκίων Βουτσινάς, μεταφραστής έργων του Ουγκό, του Δουμά, του Σύη, και ο Γεώργιος Σημηριώτης, ποιητής και ο ίδιος, που μεταφράζει Γάλλους ποιητές.

Λόγιοι δημοσιογράφοι με παράλληλη παρουσία στα γράμματα ήταν ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης (1820-1890), ο Μηνάς Χαμουδόπουλος (1843-1908), ο Ευριπίδης Σεκιέρης (1846-1905), ο Μιλτιάδης Σειζάνης (1850-1930), ο Σωκράτης Σολομωνίδης (1859-1932), ο Παντελής Καψής (1883-1963), ο Διομήδης Καβαφάκης (1889-1937) κ.ά. Διακρίθηκαν επίσης, ο καθένας στην ειδικότητά του, ο ιστορικός Παύλος Καρολίδης (1849-1930), ο γλωσσολόγος Μένης Φιλήντας (1870-1934), ο παιδαγωγός Δημήτρης Γληνός (1882-1943), ο φιλόσοφος Χαράλαμπος Θεοδωρίδης (1883-1958), ο μουσουργός Μανώλης Καλομοίρης, ο ζωγράφος και λογοτέχνης Φώτης Κόντογλου κ.ά.

Μία άλλη ομάδα Μικρασιατών γεννημένων στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αιώνα θα αναπτυχθούν και θα ξεχωρίσουν ως πνευματικές προσωπικότητες στη νέα τους πατρίδα, την Ελλάδα, μακριά από τις πατρογονικές τους εστίες, απ' όπου η κακή μοίρα βίαια τους απομάκρυνε. Είναι ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, που γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1900, οι πεζογράφοι Στρατής Δούκας και Ηλίας Βενέζης, ο ιστορικός και θεατρικός συγγραφέας Δημήτρης Φωτιάδης, ο δικηγόρος και μελετητής Χρήστος Σολομωνίδης, για να αρκεστούμε στους πιο επιφανείς, ενώ πλειάδα άλλων λογίων, ανδρών και γυναικών, θα μπολιάσουν τη νεοελληνική λογοτεχνία με τη δυναμική παρουσία τους, δίνοντάς της νέα ώθηση μετά τη μεγάλη καταστροφή.

Τυπογραφεία-εκδόσεις

Την προεπαναστατική περίοδο λειτουργούσε τυπογραφείο στη

Σχολή των Κυδωνιών, όπως αναφέρει ο Rouquerville που επισκέφθηκε την πόλη το 1817. Ο Ambroise Firmin Didot, της γνωστής οικογένειας τυπογράφων, που είχε φοιτήσει στην ανωτέρω Σχολή για να τελειοποιήσει τα ελληνικά του κοντά στον Θεόφιλο Καίρη, επιστρέφοντας στο Παρίσι πήρε μαζί του τον Κων/νο Τόμπρα, μαθητή της Σχολής, τον οποίο μύησε στην τυπογραφική τέχνη στα τυπογραφεία της οικογένειάς του. Έτσι, όταν ο τελευταίος επέστρεψε το 1819 έφερε μαζί του πλήρες τυπογραφικό εργαστήριο που θα λειτουργήσει, καλύπτοντας τις εκπαιδευτικές ανάγκες της Σχολής μέχρι την καταστροφή της το 1821.

Τη μετεπαναστατική περίοδο, η λειτουργία ελληνικών τυπογραφείων θα αποτελέσει την ατμομηχανή της πνευματικής παραγωγής, η οποία αυξάνεται χρόνο με το χρόνο.

Μετά το πρώτο μετεπαναστατικό τυπογραφείο της Ευαγγελικής Σχολής, που άρχισε να λειτουργεί γύρω στα 1830, ο διευθυντής του Αβράμιος Ομηρόλης θα ιδρύσει το 1834, φέρνοντας νέα τυπογραφικά στοιχεία από το Παρίσι, την «Ελληνική Τυπογραφία», όπου την ίδια χρονιά τυπώνεται το πρώτο εκτενές ελληνικό βιβλίο με τίτλο «Δοκίμιον Επιστολικών Κανόνων», έργο του ίδιου. Την ίδια χρονιά (1834) ιδρύεται επίσης η «Ιωνική Τυπογραφία», δημιούργημα του Αντώνιου Πατρίκιου, συνεργάτη του Ομηρόλη στο δικό του τυπογραφείο. Το 1840 από την εφημερίδα «Αμάθεια», γνωρίζουμε ότι λειτουργούσαν 10 τυπογραφεία στη Σμύρνη, πέντε ελληνικά, δύο αγγλικά και τρία γαλλικά.

Από τα ελληνικά, το τυπογραφείο της «Αμάθειας» υπήρξε μέχρι το 1922 το σημαντικότερο της Σμύρνης αλλά και όλης της Μικράς Ασίας, με τη μεγαλύτερη παραγωγή. Το 1845 ο λόγιος Ιωάννης Ισιδαυρίδης Σκυλίτσης ιδρύει το «Τυπογραφείο των Παρισιανών Αποκρύφων», φέρνοντας από το Παρίσι σύγχρονο πιεστήριο. Εκεί θα τυπώσει σειρά γαλλικών μυθιστορημάτων που μετέφρασε ο ίδιος, φέρνοντας έτσι σε επαφή το σμυρναϊκό ελληνικό κοινό με έργα της γαλλικής λογοτεχνίας.

Καλά οργανωμένα τυπογραφεία εμφανίζονται τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με προεξάρχοντα τα τυπογραφεία «Διεθνές» και «Μέλισσα», ενώ σε εμπορικό οδηγό της Σμύρνης του 1910 δια-

φημίζονται 26 τυπογραφεία από τα οποία τα 14 ήταν ελληνικά. Στη βιβλιοπαράγωγή της Σμύρνης σημαντική συμβολή θα έχουν και τα τυπογραφεία των εφημερίδων, στα οποία πολλοί ιδιώτες προσέφευγαν για να τυπώσουν τα πονήματά τους.

Παρά το γεγονός ότι ένα αξιόλογο τμήμα της ελληνικής βιβλιοπαράγωγής στη Μ. Ασία λανθάνει λόγω των μεγάλων καταστροφών των εκεί βιβλιοθηκών, σήμερα διαθέτουμε ευτυχώς ένα πανόραμα των διασωθέντων ελληνικών μικρασιατικών εκδόσεων χάρη στις βιβλιογραφικές καταγραφές των Αθανάσιου Χατζηδημού, Δημ. Γκίνη, Βαλέριου Μέξη, Φίλιππου Φάλμπου, Φίλιππου Ηλιού, Πόπης Πολέμη, Γιώργου Γιαννακόπουλου, που ανεβάζουν τον αριθμό των εκεί ελληνικών εκδόσεων περίπου στα 1.300 βιβλία, αριθμός που δεν πρέπει να αντιπροσωπεύει ούτε το ήμισυ της συνολικής πραγματικής παραγωγής.

Στον αριθμό αυτό πρέπει επίσης να προστεθούν τα φραγκοχιώτικα βιβλία, δηλ. όσα είναι γραμμένα στην ελληνική γλώσσα με λατινικούς χαρακτήρες, και τα καραμανλίδικα. Διατρέχοντας τους ανωτέρω καταγεγραμμένους καταλόγους βιβλίων και εξετάζοντας το περιεχόμενό τους, ο σημερινός ερευνητής διαπιστώνει ποια ήταν η θεματολογία και κατ' επέκταση ποιες πνευματικές ανάγκες των εκεί ελληνικών πληθυσμών καλύπτονταν μέσα από την εκδοτική αυτή παραγωγή: Σχολικά εγχειρίδια, θρησκευτικά έντυπα, κανονισμοί και καταστατικά συλλόγων και σχολείων αποτελούν την πλειονότητα των εκδόσεων αυτών και αντιλαμβάνομαστε όλοι τη χρησιμότητά τους στην εκπαιδευτική, θρησκευτική και κοινωνική οργάνωση των Ελλήνων της Μ. Ασίας, ενώ επιστημονικές εκδόσεις, μελέτες, κυρίως ιστορικές και αρχαιολογικές, καλύπτουν μικρότερο ποσοστό.

Αντίθετα, σημαντικός είναι ο αριθμός των λογοτεχνικών εκδόσεων, με τα σκήπτρα κυρίως στις μεταφράσεις της γαλλικής λογοτεχνίας και λιγότερο –στην ντόπια λογοτεχνική παραγωγή φυσικό αποτέλεσμα της επιρροής της ευρωπαϊκής κουλτούρας, και ιδιαίτερα της γαλλικής, στον τρόπο του σκέπτεσθαι και στην παιδεία των εκπροσώπων της ελληνικής διανοήσης, στην περιοχή αυτή. Έτσι εκδίδονται μεταφράσεις έργων των Montesquieu, Racine, Corneille, Molière, Lamartine, Alex. Dumas, A. Dennery, Jules Verne, Ponson de Terrail, Chateaubriand, Honoré de Balzac, Xavier de Montepin, Eugène Sue,

Alphonse Daudet, Ernest Capendu, Albert Delpit, Georges Ohnet κ.ά., ενώ ο Γεώργιος Σημηριώτης εκδίδει τη «Γαλλική Ανθολογία: 1800-1920» (1920) με δική του μετάφραση.

Όσον αφορά την εκεί πρωτότυπη λογοτεχνική παραγωγή, ενδεικτικά μνημονεύουμε τα έργα του Ιωάννη Ισ. Σκυλίτση «Ηρώς και Λεάνδρου έρωτες» (1839), «Στιγμαί» (1847), «Η Μυρτιά» (1848), του Γεώργιου Διαμαντόπουλου «Ο μικρός Γεώργιος» (1868), του Γεώργιου Κ. Υπερίδη «Λυκόφως» (1879), «Ο Κλεινίας» (1879), «Η Κλεανθίνη» (1883), «Ο πύργος του παπά Δανιήλ» (1884), του Σωκράτη Σολομωνίδη «Τρικυμία και Φλοίσβος» (1880), του Γεώργιου Βοντζαλίδη «Ανθη και δάκρυα» (1881) και «Νεανικά ποιήματα» (1882), του Φωκίωνα Βουτρινά «Πομφόλυγες» (1889), του Νικ. Σαντοριναίου «Αγριολούλουδα» (1909), του Αγγελου Σημηριώτη «Τραγούδια του λυτρωμού» (1920), του Αριστείδη Καραάβα «Στη λύρα της μοναξιάς» (1920) κ.ά.

Τύπος (εφημερίδες - περιοδικά)

Ο εκπληκτικός δυναμισμός των Ελλήνων της Μ. Ασίας αποτυπώνεται στις εφημερίδες και τα περιοδικά που εκδίδουν. Ο αριθμός τους –σε 135 τίτλους τους υπολογίζει ο Χρήστος Σολομωνίδης– είναι πραγματικά εντυπωσιακός και αναδεικνύει την οικονομική και πνευματική ευρωστία αλλά και την επιδίωξη πολιτικής παρέμβασης και τη γενικότερη συνεισφορά τους στην ευρύτερη πρόοδο. Όλες οι εκφάνσεις του εθνικού βίου αποτυπώνονται στα ποικίλα ελληνικά πολιτικά, φιλολογικά, εμπορικά, εκπαιδευτικά και σατιρικά φύλλα που εκδίδονταν κατά κύριο λόγο στη Σμύρνη, μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού.

Δέκα χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821 εμφανίζεται η πρώτη ελληνόφωνη εφημερίδα στη Σμύρνη «Ο φίλος των Νέων» (1831), ακολουθούν οι εφημερίδες «Αστήρ της Ανατολής» (1831), «Μνημοσύνη» (1832), «Ιωνικός Παρατηρητής» (1837) και παράλληλα η «Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων» (1837-1844), το πρώτο ελληνικό περιοδικό της Σμύρνης με πλούσια μορφωτική ύλη, και το περιοδικό «Φιλολογία» (1841 - 1844), με χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικό και θέματα φιλολογικά, θρησκευτικά, ιστορικά και γλωσσολογικά, καθώς επίσης γεωγραφικά και οικονομικά.

Το 1838 αρχίζει η έκδοση της «Αμάλθειας», εφημερίδας πολιτικής,

φιλολογικής και εμπορικής, που θα συνεχίσει μέχρι το 1922 αδιάλειπτα την έκδοσή της, αποτελώντας το μεγάλο μετεπαναστατικό φάρο του ελληνισμού του εξωτερικού. Δημιούργημα των δημοσιογράφων Κωνσταντίνου Ροδέ, που υπήρξε ο ιδρυτής της, Ιωάννη Σαμιωτάκη, Σωκράτη Σολομωνίδη, Γεώργιου Υπερίδη και άλλων εκλεκτών λόγιων και λογοτεχνών που υπήρξαν συνεργάτες της, η «Αμάθεια» αποτυπώνει στο μακροχρόνιο βίο της όλη την πολιτική, οικονομική και πνευματική ζωή της εποχής και, εκτός από τις τοπικές ειδήσεις, δημοσιεύει και διεθνείς. Γι' αυτό για τους σημερινούς μελετητές αποτελεί την καλύτερη πηγή πληροφόρησης για την εξεταζόμενη περίοδο.

Σημαντικές επίσης υπήρξαν η «Ευσέβεια» (1861), εφημερίδα εκκλησιαστική και φιλολογική, η «Σμύρνη» (1871) που εξαναγκάστηκε σε κλείσιμο το 1876 και συνέχισε την έκδοσή της ως «Νέα Σμύρνη», η «Πρόδος» (1871-1877), η «Ιωνία» (1874), η «Αρμονία» (1880-1922), για να περιοριστούμε στις μεγαλύτερες ελληνικές εφημερίδες της Σμύρνης. Πρέπει επίσης να μνημονεύσουμε και την καραμανλίδικη εφημερίδα «Ανατολικός Μηνύτωρ» (1845-1847) του Ευαγγελινού Μισαηλίδη. Ο ίδιος το 1850 εκδίδει την επίσης καραμανλίδικη εφημερίδα «Ανατολή», την οποία στη συνέχεια μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη (1850-1900).

Από το πλήθος των περιοδικών, που αυξάνονται θεαματικά μετά την ψήφιση του Χάτι Χουμαγιούν, αναφέρουμε τον «Φιλόκαλο Σμυρναίο» (1858), τον «Μέντωρα» (1860), τη «Σμύρνη» (1871-1873), τον «Πυθαγόρα» (1872-1874), τον «Ομηρο» (1873-1878), την «Ανατολή» (1880-1881), το «Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής» (1877-1885), τον «Κόσμο» (1908), τον «Εραμιστή» (1910-1914), την «Ανατολή» (1910-1912), αρκούμενοι σε μερικούς μόνο τίτλους, ενώ στις Κυδωνίες εκδίδεται το οικογενειακό περιοδικό «Αιολικός Αστήρ» (1911-1914).

Υπό το καθεστώς της τουρκικής λογοκρισίας, που ασκήθηκε άλλοτε αυστηρότερα και άλλοτε ηπιότερα, οι Έλληνες δημοσιογράφοι, παρακάπτοντας τα εμπόδια που παρενέβαλλαν με διάφορους τρόπους οι Τούρκοι γραφειοκράτες, διατήρησαν με αξιοπιστία ένα υψηλό επίπεδο πληροφόρησης για το ελληνικό κοινό. Μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων (1909) και ειδικά κατά την περίοδο του Α'

Παγκοσμίου Πολέμου, η λογοκρισία εντάθηκε με αποτέλεσμα κλείσιμο εφημερίδων και διώξεις δημοσιογράφων και εκδοτών. Παρ' όλα αυτά δεν ήταν λίγα τα φύλλα που εκδίδονταν ως το 1922: «Αρμονία», «Εστία», «Εφεσος», «Αμυνα», «Θάρος», «Κόσμος», «Νέα Ζωή», «Πατρίς», «Συνάδελφος» και «Τηλέγραφος».

Βιβλιοθήκες - αναγνωστήρια

Στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στο ευρύτερο κοινό αποφασιστική υπήρξε η συμβολή των βιβλιοθηκών. Όπως μας πληροφορούν οι πηγές της εποχής, οι εκπαιδευτικοί φορείς ίδρυσαν ο ένας μετά τον άλλο σχολικές βιβλιοθήκες, αλλά και οι μικρασιατικές κοινότητες είχαν συστήσει κοινοτικές βιβλιοθήκες και αναγνωστήρια.

Οι διασωθέντες κατάλογοι βιβλίων μάς παρέχουν μία εικόνα του περιεχομένου τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης είχε πριν από το 1922 40.000 τόμους βιβλίων, μεταξύ των οποίων εκατοντάδες σπάνια βιβλία και 200 χειρόγραφα, και η Βιβλιοθήκη του Ομήρειου Παρθεναγωγείου πάνω από 10.000 βιβλία. Πληροφορίες έχουν διασωθεί για τις βιβλιοθήκες της Φιλολογικής και Θεολογικής Σχολής της Νίγδης, της Ελληνικής Σχολής της Νεάπολης στην Καππαδοκία, της Σαφράμπολης, της Αγκυρας, της Μάλακοπής, των Τυάνων στο Ικόνιο, της Προύσας και της Ιερατικής Σχολής στην Καισάρεια κ.ά. Όσον αφορά τις ελληνικές κοινότητες, διασώζονται πληροφορίες για τη βιβλιοθήκη της ελληνικής κοινότητας Νέβσεχιω, μιας από τις πλουσιότερες της Μ. Ασίας με 1.500 τόμους βιβλίων, της αντίστοιχης στην Κρήνη (Τσεσιμέ), στην Απάλεια, στις Κυδωνίες κ.ά.

Βιβλιοθήκες συντηρούσαν επίσης πολλές εκκλησίες, καθώς και οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι που φρόντιζαν για τη μόρφωση των μελών τους και γενικότερα των κατοίκων της κοινότητάς τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη Βιβλιοθήκη της Φιλεκπαιδευτικής Λέσχης η «Βασιλειάς» στο Νέβσεχιω, της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «Ομόνοια» στο Βαϊνδήριο της Λυδίας, της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «Πρόοδος» στο Ρείς - Δερέ της Εφέσου, της Φιλοθρήσκου Αδελφότητας στην Απάλεια, του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου «Ενωσις» στο Βουρδούριο της Καρίας κ.ά.

Εκτός από τις βιβλιοθήκες ιδρύονταν επίσης αναγνωστήρια που διέθεταν εφημερίδες και περιοδικά για ενημέρωση των μελών τους και οργάνωναν βραδινές διαλέξεις ή τις Κυριακές το πρωί εκλαΐκευμένα μαθήματα για τη μόρφωση των λαϊκών τάξεων. Γνωστότερο είναι το Αναγνωστήριο «Σμύρνη» της Σμύρνης, που ιδρύθηκε το 1870 και ανέπτυξε πλούσια φιλεκπαιδευτική δράση. Το 1873 μετονομάστηκε σε Αναγνωστήριο «Ομηρος», το οποίο εξέδιδε το ομώνυμο μηνιαίο περιοδικό, όπως και το Μουσείον και η Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής -εξέδιδαν το δικό τους ομώνυμο περιοδικό, όπου από το 1873 έως το 1885 δημοσιεύονταν επιστημονικές, αρχαιολογικές, ιστορικές μελέτες και πραγματείες. Τα αναγνωρισμένα αυτά περιοδικά αποτέλεσαν το κατ' εξοχήν επιστημονικό βήμα έκφρασης για τους Μικρασιάτες επιστήμονες.

Πνευματικά - πολιτιστικά σωματεία

Πλούσια και πολυσχιδής ήταν η παρουσία των Ελλήνων στην κοινωνική ζωή των πόλεων, μικρών και μεγάλων, της Μ. Ασίας μέσα από την οργάνωσή τους σε ένα πλήθος σωματείων, συλλόγων, αδελφοτήτων, λεσχών και εταιρειών. Με γερό υπόβαθρο τις επιτυχίες τους στον οικονομικό τομέα αλλά και τη στέρεη ελληνορθόδοξη εκπαίδευση, οι Μικρασιάτες οργανώνονται και οργανώνουν έναν απίστευτο αριθμό συσσωματώσεων, που σήμερα γνωρίζουμε χάρη στις άοκνες προσπάθειες καταγραφής τους από την εξαιρετική ερευνήτρια αείμνηστη Κυριακή Μαμώνη και τη συνεργάτιδά της ιστορικό κ. Λήδα Ιστικιοπούλου. Με ποικίλες επωνυμίες οι σύλλογοι αυτοί, ανάλογα με τους στόχους που υπηρετούσαν, μπορούν να χωριστούν σε α) θρησκευτικούς β) επαγγελματικούς γ) φιλανθρωπικούς δ) φιλεκπαιδευτικούς - φιλολογικούς ε) φιλοδραματικούς - μουσικούς και στ) αθλητικούς. Θα αναφερθούμε εν συντομία στις τρεις τελευταίες κατηγορίες γιατί οι σύλλογοι αυτοί συνδέονται άμεσα με την ανάπτυξη της πνευματικής ζωής.

Φιλεκπαιδευτικοί - φιλολογικοί σύλλογοι

Το αρχαιότερο φιλεκπαιδευτικό σωματείο της Σμύρνης ήταν το «Μουσείον», που συστάθηκε το 1838 και θεωρείται ο πρώτος επιστη-

μονικός σύλλογος στην Ανατολή. Το 1853 ανασυστάθηκε με την επωνυμία «Φιλολογικόν Μουσείον» και συνέχισε την πλούσια δράση του ως σωματείο συνδεδεμένο με τη λειτουργία της Ευαγγελικής Σχολής, όπου και στεγαζόταν. Το 1873 ιδρύεται το Μουσείον και η Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής ως διάδοχος φορέας του προηγούμενου. Το 1879 ιδρύεται η «Εταιρία προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων εν Μικρά Ασία», που ξεπήδησε και αυτή από τους κόλπους της Ευαγγελικής Σχολής και σκοπό είχε, πέρα από την ίδρυση σχολείων, την επαφή και την επικοινωνία με τους λοιπούς συλλόγους και τις κοινότητες της Ανατολής.

Λόγω της περιορισμένης έκτασης του παρόντος άρθρου θα αρκεστούμε στη μνεία ενδεικτικά του Ελληνικού Συλλόγου «Ελικών» (1870), του Αναγνωστηρίου «Ομόνοια» (1872), της Εταιρίας των Φιλομούσων (1877), του Ελληνικού Συλλόγου «Ανατολή» (1878), της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1881), του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου «Καρτερία» (1883), του Συλλόγου Φιλομαθών (1892), του Λαϊκού Κέντρου (1909) κ.ά., που, με τη διοργάνωση διαλέξεων, την παροχή ελκλαϊκευτικών μαθημάτων και την στήριξη των πάσης φύσεως εκπαιδευτηρίων, συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγή πνευματικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων.

Ξεχωρίζουν οι φιλολογικές εταιρείες Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος «Ομηρος» (1909), μέλη του οποίου το 1913 δίνουν παράσταση με την «Εκάβη» του Ευριπίδη, και ο Φιλολογικός και Καλλιτεχνικός Σύλλογος Σμύρνης, που ιδρύθηκε το 1911 με μέλη του γνωστού λογίους, όπως τους Μιχ. Αργυρόπουλο, Αλέκο Φωτιάδη, Στίλπωνα Πιπτακή, Βασ. Ιθακήσιο κ.ά., που επέδειξαν πλούσια δράση (φιλολογικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, διαλέξεις και θεατρικές παραστάσεις). Επίσης ο Όμιλος Φιλοτέχνων Σμύρνης, που ιδρύθηκε το 1916 με πρώτο πρόεδρο τον Αγγελο Σημηριώτη, ως συνέχεια του ομώνυμου συλλόγου των Βουρλών, με σημαντική πολιτιστική δραστηριότητα (καλλιτεχνικές και φιλολογικές εκδηλώσεις, διοργάνωση μαθημάτων κ.ά.) και όχι μόνο, ενώ στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ιδρύεται το φιλολογικό σωματείο «Επιστημονική Σμυρναίων Σύμβασις», με ιδρυτή τον έγκριτο φιλόλογο Ιω. Α. Συκουτρή.

Στα χρόνια της ελληνικής κατοχής στη Σμύρνη ιδρύεται η Φιλολο-

γική Συντροφιά «Οι Νέοι», δημιουργία νεαρών τότε λογοτεχνών και δημοσιογράφων, όπως οι Αγγελος Σημηριώτης, Παύλος Φλώρος, Γ. Στογιάννης, οι αδελφές Ολγα και Φιλή Βατίδου, οι Μιχαήλ Ροδάς, Χρ. Αγγελομάτης κ.ά. που φιλοδοξούσαν να σπάσουν το κατεστημένο δίνοντας το δικό τους στίγμα στο χώρο των γραμμάτων. Το σωματείο αυτό, που περιελάμβανε τέσσερα (4) τμήματα (φιλολογικό, λαογραφικό, δραματικό και μουσικό), εξέδωσε το 1922 το «Βιβλίο των Νέων Σμύρνης», ενώ στη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας ανέπτυξε παράλληλα και πατριωτική δραστηριότητα. Δυστυχώς η περιορισμένη έκταση του άρθρου δεν μας επιτρέπει να αναφερθούμε στη δράση αντίστοιχων συλλόγων άλλων περιοχών της Μ. Ασίας.

Φιλοδραματικοί σύλλογοι

Οι σύλλογοι αυτοί ιδρύονταν από νεαρούς θεατρόφιλους και ουσιαστικά πρόκειται για ερασιτεχνικούς θιάσους με μέλη επιδεικνύοντα έφεση στην καλλιτεχνική δημιουργία, μερικά από τα οποία ξεχώρισαν και ως έξοχοι ερμηνευτές. Αναφέρουμε τον Ελληνικό Φιλοδραματικό Σύλλογο Σμύρνης που ιδρύθηκε το 1877, τον Φιλοδραματικό Σύλλογο «Αισχύλο» που ιδρύθηκε το 1891 ή, σύμφωνα με άλλες πληροφορίες, το 1894, επίσης τον Φιλοδραματικό Σύλλογο ο «Θέσπις» με πρόεδρο τον Δημ. Λιγνάδη και τον αντίστοιχο με την επωνυμία «Αριστοφάνης», που οργάνωναν θεατρικές παραστάσεις για να ενισχύσουν εκπαιδευτικούς φορείς και φιλανθρωπικά ιδρύματα. Στην ίδια ενότητα εντάσσονται δύο ακόμη σύλλογοι: ο Σύλλογος Θεατρικών Συγγραφέων και Μουσουργών της Σμύρνης που λειτουργούσε ουσιαστικά ως παράρτημα του αντίστοιχου της Αθήνας, και ο Σύνδεσμος Καλλιτεχνών.

Πέρα από τους συλλόγους αυτούς, κατά καιρούς ανέπτυσαν θεατρική δραστηριότητα και άλλα σωματεία, όπως π.χ. οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι προκειμένου να ενισχύσουν οικονομικά τα έσοδά τους, αλλά και οι λέσχες, κατηγορία κλειστών οργανώσεων με μέλη τους από τις πιο εύπορες τάξεις. Μία τέτοια λέσχη ήταν το Sporting Club ή Γυμναστικός Κύκλος, που ιδρύθηκε το 1893, το οποίο, αν και αθλητικό σωματείο, διέθετε αναγνωστήριο και μεγάλη θεατρική αίθουσα, όπου δίδονταν συχνά παραστάσεις τόσο επαγγελματιών όσο και ερασιτε-

χνικών θιάσων. Το κτήριο του θεάτρου αυτού (1894), ευρωπαϊκών προδιαγραφών με 600 θέσεις, εμβληματικό για την πόλη της Σμύρνης, όπως δείχνουν τα διασωθέντα φωτογραφικά τεκμήρια, αποτέλεσε τον πυρήνα της θεατρικής ζωής της πόλης μέχρι την καταστροφή.

Μουσικοί - αθλητικοί σύλλογοι

Και οι σύλλογοι αυτοί εντάσσονται στα πνευματικά σωματεία, γιατί στις δραστηριότητές τους παρατηρείται η καλλιέργεια της άθλησης σε συνδυασμό με τη μουσική και με την τέχνη του λόγου. Έτσι, μεγάλοι αθλητικοί σμιρναϊκοί σύλλογοι λειτούργησαν και ως μουσικοί ή μουσικογυμναστικοί. Αναφορά στο έργο τους θα πραγματοποιηθεί στις θεματικές ενότητες για τη μουσική και τον αθλητισμό στο κεφάλαιο για τον πολιτισμό.

Πολιτισμός

Η πολυεθνική σύνθεση της Μ. Ασίας και ιδιαίτερα στα παράλια της είχε τις προεκτάσεις της και στον πολιτιστικό τομέα. Η μητρόπολη του μικρασιατικού ελληνισμού, η Σμύρνη, υπήρξε, εκτός από σταυροδρόμι του εμπορίου, τόπος συνάντησης και συναναστροφής λαών, θρησκειών, γλωσσών και πολιτισμών. Θα εξετάσουμε εδώ τρεις από τις σημαντικότερες εκφάνσεις του μικρασιατικού πολιτισμού όπου το ελληνικό στοιχείο ξεχώρισε με το δυναμισμό του: α) μουσική β) αθλητισμός και γ) θέατρο.

Μουσική

Η μουσική στη Μικρά Ασία αποτελεί ένα ελκυστικό αντικείμενο μελέτης για τις ποικίλες επιρροές που έχει δεχτεί από Ανατολή και Δύση, απόρροια του συγχρωτισμού Τούρκων, Ελλήνων, Αρμενίων, Εβραίων, Φραγκολεβαντίνων, Ιταλών και Περσών, που αλληλοεπηρεάζονταν, μεταφέροντας τις δικές τους εθνικές μουσικές παραδόσεις. Στο ετερόκλητο αυτό μείγμα μουσικής πρέπει να προστεθεί και η δυτική μουσική, με κυρίαρχη επιρροή στην άρχουσα τάξη και όχι μόνο.

Η έντεχνη μουσική

α) Βυζαντινή μουσική: Στον τομέα της εκκλησιαστικής μουσικής, παρά το γεγονός ότι τα σκήπτρα κατείχε η Κωνσταντινούπολη, ο

Χρυσάνθος Προύσης, ο ένας από τους τρεις δημιουργούς της νέας μεθόδου γραφής και παραλλαγής της εκκλησιαστικής μουσικής, διορίζεται μητροπολίτης Σμύρνης στα τελευταία χρόνια της ζωής του, δίνοντας το στίγμα του στην καλλιέργεια της βυζαντινής μουσικής. Τον ακολούθησε ο μαθητής του, ο υμνογράφος Νικόλαος Γεωργίου, που συνέχισε το έργο του και διετέλεσε πρωτοψάλτης στο ναό της Αγίας Φωτεινής επί 53 συναπτά έτη, ενώ στη Σμύρνη γεννήθηκε επίσης ο νεωτεριστής μελοποιός Σισανίου Μελέτιος.

Το 1893 ιδρύεται η Φιλαρμονική Εταιρία Σμύρνης, η οποία, μεταξύ άλλων, δημιούργησε εκκλησιαστικό μουσικό τμήμα με πρωτοβουλία του Ευρ. Σεκιάρη. Το 1903 ιδρύεται ο Εκκλησιαστικός Μουσικός Σύλλογος Σμύρνης από τον Σμυρναίο μουσικολόγο Μισαήλ Μισαηλίδη, που υπήρξε και ο πρώτος πρόεδρος του, με σκοπό τη βελτίωση της παραδοσιακής βυζαντινής μουσικής και την αναζήτηση νέων εκφραστικών μέσων. Δύο άλλοι μουσικοί σύλλογοι, του Δημοσθένη Μιλανάκη και του Γάζη, είχαν συγκροτήσει πολύ καλές χορωδίες εκκλησιαστικής μουσικής, ενώ το 1911 ιδρύεται στη Σμύρνη Σχολή Εκκλησιαστικής Μουσικής για την εκπαίδευση των ιεροψαλτών, που λειτούργησε αδιάλειπτα μέχρι το 1922.

β) Δυτική μουσική: Όσον αφορά την έντεχνη δυτική μουσική, η επιρροή της κυρίαρχουσε στα ανώτερα κυρίως κοινωνικά στρώματα. Κατά κανόνα σε κάθε εύπορο σμυρναίικο σπίτι υπήρχε πιάνο και οι νέοι βλαστοί της οικογένειας μουδύνταν στην κλασική μουσική, συνήθως από Ιταλούς δασκάλους του πιάνου. Πολλοί Σμυρναίοι με κλίση στη μουσική φοίτησαν σε φημισμένα ωδεία της Ευρώπης, στη Βιέννη, τη Δρέσδη και το Παρίσι. Ανάμεσά τους δύο διάσημοι εκπρόσωποι της εθνικής μουσικής σχολής, ο Μανώλης Καλομοίρης (1883-1862) και ο Γιάννης Κωνσταντινίδης (1903-1984) ή Κώστας Γιαννίδης, γεννημένοι και οι δύο στη Σμύρνη, οι οποίοι άφησαν πίσω τους ένα τεράστιο μουσικό έργο (όπερες, οπερέτες, συμφωνίες, μουσική δωματίου, επιθεωρήσεις κ.λπ.).

Άλλοι γνωστοί συνθέτες λυρικών αλλά και ελαφρών τραγουδιών ήταν ο Τιμόθεος Ξανθόπουλος (1864-1942), γιος του γυμνασιάρχη της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Κωνσταντίνου Ξανθόπουλου, ο Κώστας Μισαηλίδης, στιχουργός, δημοσιογράφος και θεατρικός συγ-

γραφέας, η συνθέτρια Αικατερίνη Γλύκα-Χατίνογλου, ο Λαΐλιος Καρακάσης (1885-1948), πιανίστας, μουσικοσυνθέτης και θεατρικός συγγραφέας, που σε συνεργασία με τον Ανδρέα Παπαδόπουλο (Σύλβιο) έγραψε πολλές επιθεωρήσεις, και ο Βίκτωρ Καλλέγια, που συνέθεσε τραγούδια για οπερέτες και επιθεωρήσεις.

Όσον αφορά τον τομέα της λυρικής ερμηνείας, σημαντική υπήρξε η συμβολή του τενόρου Γιάννη Κοκκίνη και της υψίφωνου Στέλλας Κοκκίνη. Γεννημένοι και δύο στη Σμύρνη, με εξαιρετικές μουσικές σπουδές στο Μιλάνο, όπου γνωρίστηκαν και έγιναν ζευγάρι, καθιερώθηκαν ως λυρικοί καλλιτέχνες μετά τις επιτυχημένες παραστάσεις τους που πραγματοποίησαν περιοδεύοντας σε μεγάλα θέατρα της Ευρώπης και της Ανατολής, αλλά και στη Σμύρνη, όπου έδωσαν σειρά παραστάσεων. Άλλοι λυρικοί καλλιτέχνες ήταν ο βαρύτονος Ηλίας Οικονομίδης και οι υψίφωνοι Αικατερίνη (Νίνα) Φωκά-Μιλανάκη, Βασιλεία Δενδρινού και Σωσώ Κανδύλη.

Το λυρικό θέατρο θα γνωρίσει μεγάλη άνθηση στη Σμύρνη. Οι εκεί περιοδείες των ξένων μελοδραματικών θιάσων από τη δεκαετία του 1840 θα δημιουργήσουν ένα μουσικόφιλο κοινό υψηλών απαιτήσεων, που από τη δεκαετία του 1880 θα στηρίξει με πάθος και τις αντίστοιχες παραστάσεις ελληνικών μελοδραματικών θιάσων.

Στη διάδοση της μουσικής θα συμβάλουν επίσης ο Μουσικός Ομιλος «Ορφεύς», που ιδρύθηκε το 1890 και θεωρείται το πρώτο μουσικό σωματείο της Ανατολής, ο Μουσικός Σύλλογος «Απόλλων», που ιδρύθηκε ένα χρόνο μετά (το 1891), και η Φιλαρμονική Εταιρεία Σμύρνης, που ιδρύθηκε το 1893.

Η έντονη ενασχόληση με τη μουσική αποδεικνύεται και από τους εμπορικούς οδηγούς της Σμύρνης, όπου ήδη από το 19ο αιώνα δημοσιεύονται διαφημίσεις καταστημάτων πώλησης μουσικών οργάνων, επίσης διαφημίσεις κουρδιστών και επισκευαστών πιάνων, καθώς και μουσικοδιδασκάλων για την κατ' οίκον διδασκαλία μουσικής.

Το λαϊκό τραγούδι

Το είδος που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι το λαϊκό τραγούδι που αναπτύχθηκε στα παράλια της Μ. Ασίας και κυρίως στη Σμύρνη και συνδέεται με την αστική ζωή των Ελλήνων Μικρασιατών.

Παρά το γεγονός ότι τα κείμενα των τραγουδιών που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής (νανουρίσματα, τραγούδια του γάμου, μοιρολόγια, κάλαντα) δεν διαφέρουν από αυτά των υπόλοιπων Ελλήνων, τα αστικά λαϊκά τραγούδια της Σμύρνης απηχούν τους τρόπους συμπεριφοράς και διασκέδασης, κοινωνικών επαφών και διαπροσωπικών σχέσεων των κατοίκων της υπό την επήρεια της κοσμοπολίτικης ζωής της πόλης. Με θέματα τον έρωτα, τον πόνο, τον τόπο, τη σάτιρα και λιγότερο την περιθωριακή ζωή, τα σμυρναίικα τραγούδια υμνούν συχνά τη γυναίκα για την ομορφιά της και την προσωπικότητά της. Η διάδοσή τους επιτεύχθηκε ήδη από το 19ο αιώνα από τα λαϊκά μουσικά συγκροτήματα που περιόδευαν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο προσφέροντας ένα πλούσιο ρεπερτόριο τραγουδιών (ελληνικά δημοτικά, σμυρναίικα, πολιτικά, τούρκικα, αραβικά κ.ά.).

Από τα μέσα του 19ου αιώνα η μουσική ακουγόταν και με μηχανικά μέσα (λατέρνες και αργότερα φωνόγραφοι), ενώ στο εμπόριο διατίθετο μεγάλη ποικιλία χειροποίητων μουσικών οργάνων, νταούλια, ζουρνάδες, ντέφια κ.ά., γεγονός που αποδεικνύει ότι η λαϊκή μουσική ήταν πολύ διαδεδομένη. Αλλωστε οι Σμυρνιοί φημιζονταν για την ιδιαίτερη αγάπη τους για το τραγούδι και τη διασκέδαση, γι' αυτό και τα κάθε είδους κέντρα, ταβέρνες, μπιραρίες, καφέ-σαντάν έσφυζαν από ζωή, ενώ συχνά διοργανώνονταν και πανηγύρια με την ευκαιρία του εορτασμού διαφόρων εκκλησιών. Δεκάδες ήταν οι τραγουδιστές και οι μουσικοί της Σμύρνης που οργανώνονταν σε εστουντιαντίνες, σε μικρά δηλ. μουσικά σχήματα, όπου συχνά άλλαζε η σύνθεση των προσώπων που τα αποτελούσαν. Μεταξύ άλλων γνωστές ήταν η Ελληνική Εστουντιαντίνια, η Σμυρναίικη Εστουντιαντίνια, η Εστουντιαντίνια του Βασίλη Σιδέρη, που ιδρύθηκε το 1898 και καθιερώθηκε με την επωνυμία «Τα Πολιτάκια», λόγω της κωνσταντινουπολίτικης καταγωγής του ιδρυτή της.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα στα αρχεία μεγάλων δισκογραφικών εταιρειών του εξωτερικού έφερε στην επιφάνεια πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για τις ηχογραφήσεις που πραγματοποιούνταν την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σε πόλεις της Ανατολής. Συνεργεία αμερικανικών και ευρωπαϊκών εταιρειών επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη και ηχογραφούσαν τραγούδια μέσα σε αίθου-

σες ξενοδοχείων, θεάτρων κ.ά. και στη συνέχεια έστειλαν τις μήτρες στα εργοστάσια των εταιριών για αναπαραγωγή. Από τους διασωθέντες καταλόγους των εταιριών αυτών, αποδεικνύεται ότι την περίοδο 1900-1922 ηχογραφήθηκαν στην Κ/πολη και τη Σμύρνη πολύ περισσότερα τραγούδια απ' ότι στην Αθήνα. Αλλά και σήμερα η τεράστια παραγωγή δίσκων, συναυλιών, ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών εκπομπών με θέμα τη μουσική κληρονομιά της Σμύρνης επιβεβαιώνει τη διάδοσή της και την αποδοχή της από όλο τον ελληνικό λαό, που την έχει κάνει δικό του κτήμα, θαυμάζοντας αυτή την ανεκτίμητη λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία.

Αθλητισμός

Δεν είναι τυχαίο ότι σημαντική θέση στις δραστηριότητες των Ελλήνων της Μ. Ασίας κατέχει ο αθλητισμός τον 20ό αιώνα, ως υγιής έκφραση υψηλού πολιτιστικού επιπέδου. Ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα η γυμναστική είχε αρχίσει να καθιερώνεται ως ξεχωριστό μάθημα στο ωρολόγιο πρόγραμμα μερικών σχολείων και χρόνο με το χρόνο η διδασκαλία της εξαπλωνόταν σε όλα τα εκεί ελληνικά σχολεία, με θετικό αποτέλεσμα την ευρύτερη καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Σύλλογος της Αστικής Σχολής της Σαφράμπολης είχε εισαγάγει τη γυμναστική και είχε φροντίσει να στηθούν γυμναστικά όργανα στο προαύλιο της σχολής, ενώ η Αναξαγόρειος Σχολή Βουρλών διέθετε γυμναστήριο, όπου οι μαθητές αθλούνταν υπό την επίβλεψη ειδικού. Παρουσία γυμναστή μνημονεύεται επίσης το 1913 στα σχολεία της Τριγλίας. Παράλληλα με τη διδασκαλία του μαθήματος στην εκπαίδευση, τον αθλητισμό στήριζαν φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, οι οποίοι τον είχαν εντάξει στα ενδιαφέροντά τους και βεβαίως γυμναστικοί ή αθλητικοί σύλλογοι που ιδρύονταν επί τούτου για τη διάδοσή του.

Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνεται η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «Μύρλεια» στα Μουδανιά της Προύσας, η οποία το 1901 οργάνωσε γυμναστήρια σε σχολεία της κοινότητας, η Φιλόθηρηκος Αδελφότητα στην Αττάλεια, η οποία το 1906 ίδρυσε γυμναστήριο, και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος «Ελπίς» στο Αξάρι, που ιδρύθηκε το 1908 με σκοπό, μεταξύ άλλων, τον εμπλουτισμό της εκεί ελληνικής

σχολής με όργανα γυμναστικής. Επίσης σημειώνεται ότι το 1912 ο μητροπολίτης Καισαρείας Αμβρόσιος ζήτησε από την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων γυμναστικό υλικό για τους μαθητές του Γυμνασίου.

Ως προς τους αθλητικούς συλλόγους, οι σημαντικότεροι ιδρύθηκαν στην Ιωνία και συνδέονταν με την καλλιέργεια της μουσικής, γι' αυτό και αρχικά λειτούργησαν ως μουσικοί ή μουσικογυμναστικοί σύλλογοι. Τέτοιος ήταν ο Μουσικός Ομιλος «Ορφεύς», που ιδρύθηκε στη Σμύρνη το 1890 από μαθητές του ιδιωτικού σχολείου του Νικ. Αρώνη με πρωτεργάτη τον Νικία Ζέτζο και περιελάμβανε και αθλητικό τμήμα. Το τμήμα αυτό το 1894 αποσχίστηκε, λόγω εσωτερικών διαφορών, από το Σύλλογο και συγκρότησε νέο σωματείο, καθαρά αθλητικό, με την επωνυμία «Γυμνάσιον». Αλλά και ο «Ορφεύς», μετά την απόσχιση του ανωτέρω τμήματος συνέχισε την αθλητική του δράση. Τα δύο αυτά σωματεία, που συμμετείχαν το 1895 στους Πανελλήνιους Αγώνες της Τήνου, έμελλε το 1898 να επανενωθούν και να αποτελέσουν τον Πανιώνιο Γυμναστικό Σύλλογο που εξελίχθηκε σε αθλητικό φορέα με αξιοσημείωτη δράση, την οποία συνεχίζει μέχρι τις μέρες μας με έδρα του τη Νέα Σμύρνη.

Το 1900 ο Πανιώνιος προκηρύσσει τον πρώτο ποιητικό διαγωνισμό για τη σύνθεση του ύμνου του και το πρώτο βραβείο κερδίζει ο Στέλιος Σπεράντσας, δεκατετράχρονος τότε μαθητής, ενώ τη μουσική θα συνθέσει ο Σμυρνιός μουσικοσυνθέτης Δημοσθένης Μιλανάκης. Θα ακολουθήσει δεύτερος ποιητικός διαγωνισμός (1902) με συμμετοχή στην επιτροπή κρίσης του Νικ. Πολίτη και τρίτος (1903) με αντίστοιχη συμμετοχή του Κωστή Παλαμά. Ο Σύλλογος αυτός θα γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη αποκτώντας 14 τμήματα: αθλητικό, αντισφαιρισ, γυμναστικό, κολυμβητικό, ξιφασκίας, ποδηλασίας, ποδοσφαιρικό, σκοποβολής, εκδρομικό, ναυτικό, πεζοπορικό, επίσης καλλιτεχνικό, μουσικό και φιλολογικό, που διοργανώνουν καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, όπως εκθέσεις ζωγραφικής και γλυπτικής. Παράλληλα, επιτυγχάνει την εισαγωγή του μαθήματός της γυμναστικής ως υποχρεωτικού στα ελληνικά σχολεία και καθιερώνει ετήσιους σχολικούς αγώνες, ενώ στο καταστατικό του 1906 αναγράφεται ως κύριος σκοπός του η διάδοση της αθλητικής ιδέας στους νέους, η προπαρασκευή αθλητών και η καθιέρωση των Πανιώνιων Αγώνων.

Μέχρι το 1921 διοργάνωσε συνολικά 19 Πανιώνιους Αγώνες, αποκτώντας κύρος και φήμη που διαδίδεται στην Ευρώπη, όπως αποδεικνύεται από τις περιγραφές των αγώνων που βρίσκονται δημοσιευμένες σε ευρωπαϊκά περιοδικά.

Το 1910 ο Σύλλογος απέκτησε το δικό του στάδιο περίπου 7.000 θέσεων, όπου, εκτός από αθλητικές διοργανώσεις, φιλοξένησε και άλλες εκδηλώσεις, όπως εορτασμούς εθνικών επετείων, πανηγυρισμούς στρατιωτικών επιτυχιών κ.ά. Η παρουσία του παρέμεινε κυρίαρχη μέχρι το 1922.

Άλλο αθλητικό σωματείο, εκτός από τον Πανιώνιο, είναι ο «Απόλλων», ο οποίος ιδρύθηκε το 1891 αρχικά ως μουσικός σύλλογος και αργότερα συμπεριέλαβε στη δράση του και τον αθλητισμό (1894). Διέθετε δικό του γυμναστήριο και το 1904 διοργάνωσε στον Μπουρνόβα τα Απολλώνια ή Απολλώνιους Αγώνες υπό την προστασία του Κιαμίλ πασά. Ελαβε μέρος στους Ολυμπιακούς Αγώνες των Αθηνών (1906), καθώς και στους Πανιώνιους Αγώνες. Το 1908, όταν τυπώνεται ο κανονισμός λειτουργίας του, ο «Απόλλων» αναφέρεται καθαρά ως γυμναστικός σύλλογος. Μετά από μικρές περιόδους απραξίας, θα αρχίσει να επαναδραστηριοποιείται το 1913 υπό την προεδρία του Αλέξου Νάσσου και θα διατηρηθεί μέχρι την καταστροφή. Σήμερα συνεχίζει την ενεργό δράση του ως αθλητικός σύλλογος στην Αθήνα.

Άλλα γνωστά αθλητικά σωματεία της Σμύρνης ήταν ο Ομιλος Ερετών (1902), ο «Πέλοψ» (1908) στο προάστιο Μελαντία (Καρατάς), ο «Θησεύς» (1907), ο Γυμναστικός Ομιλος «Ερμής» (1908) και ο Ιπποδρομικός Σύνδεσμος (1922), ενώ στις Κυδωνίες απαντάται ο Γυμναστικός Σύλλογος «Αιολικός» (1906) και στη Λυδία ο Μουσικογυμναστικός Σύλλογος «Ερμίτης» (1913).

Λόγω της ανάπτυξης της αγάπης για τον αθλητισμό μέσα από την εκπαίδευση, δεν θα αργήσουν να δημιουργηθούν και μαθητικοί γυμναστικοί σύλλογοι στις ελληνικές κοινότητες της Μ. Ασίας, ενώ τα αρχαία στάδια, όπως αυτό στο λόφο της Σμύρνης, χωρητικότητας 100.000 θεατών, καθώς και τα αντίστοιχα στην Πέργαμο, την Εφεσο, τις Σάρδεις, τη Μαγνησία και τη Λαοδικεία, θα αποτελέσουν φάρο επανασύνδεσης των Νεοελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους

στον τομέα αυτό της ευγενούς άμιλλας και του αθλητικού ιδεώδους.

Το ελληνικό θέατρο

Η θεατρική ζωή στη Σμύρνη των νεότερων χρόνων αρχίζει με την εκεί εγκατάσταση Ευρωπαίων το 16ο αιώνα, λόγω της παραχώρησης οικονομικών προνομίων, των γνωστών διομολογήσεων από τον Σουλεϊμάν τον Α' (1494-1566). Από τότε η Σμύρνη γνωρίζει μεγάλη οικονομική ακμή, η οποία θα συνεπιφέρει και την αντίστοιχη πολιτιστική, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η θεατρική δραστηριότητα. Η τουρκική θεατρική παράδοση είχε ως τότε να επιδείξει μόνο τους μίμους-αφηγητές και το Θέατρο Σκιών με ήρωα τον Καραγκιόζη.

Οι Ευρωπαίοι αστοί που φτάνουν στη Σμύρνη φέρνουν μαζί τους και το θέατρο, το οποίο –στις περισσότερες από τις χώρες τους– έχει ήδη περάσει στη φάση της Αναγέννησης. Η τοπική ελληνική αστική κοινωνία υποδέχεται με ενθουσιασμό τα ευρωπαϊκά ήθη, παρακολουθεί τους τρόπους διασκέδασης και συμμετέχει ενεργά σ' αυτούς. Γεύματα, χοροεπερίδες και συναυλίες βρίσκονται σε ημερήσια διάταξη, μαζί με τις, ερασιτεχνικές ακόμα, θεατρικές παραστάσεις που δίνονται σε ιδιωτικούς χώρους ως το 1775, αλλά και τα ιδιαίτερος δημοφιλή θεάματα τσίρκου.

Ως πρώτη παράσταση στη Σμύρνη η έρευνα θεωρεί, μέχρι σήμερα, εκείνη του «Νικομήδη» του Corneille, που δόθηκε μέσα σε πανηγυρική ατμόσφαιρα στο Γαλλικό Προξενείο τις απόκριες του 1657.

Άλλη μεταγενέστερη μνεία για θεατρική παράσταση στη Σμύρνη είναι το 1747. Πρόκειται για παράσταση Εβραίων ερασιτεχνών με το έργο «Ο θάνατος του Αμάν», για την οποία δεν διευκρινίζεται αν δόθηκε δημόσια ή σε ιδιωτικό χώρο. Η πρώτη δημόσια παράσταση από Ευρωπαίους ερασιτέχνες φαίνεται να δίνεται ανάμεσα στο 1775 και το 1785 σε ειδικά διαμορφωμένο θέατρο με το έργο του Βολταίρου «Ο θάνατος του Καίσαρος».

Με τη θεατρική ζωή της Σμύρνης συνδέεται και μια από τις μεγαλύτερες σφαγές του ελληνικού πληθυσμού της πόλης, που έμεινε γνωστή στην Ιστορία ως «ρεμπελιό της Σμύρνης» στις 4 Μαρτίου 1787. Ο Κ. Οικονόμου ανεβάζει τον αριθμό των σφαγέντων σε 6.000. Θύμα της καταστροφής υπήρξε σύμφωνα με τον Χ. Σολομωνίδη και το

πρώτο θέατρο της Σμύρνης, το οποίο είχαν χτίσει ερασιτέχνες στον Φραγκομαχαλά.

Αυτή είναι η δεύτερη μεγάλη σφαγή του ελληνικού πληθυσμού της Σμύρνης μετά το 1770, όταν μετά τη ναυμαχία του Τσεσμέ φανατικοί μουσουλμάνοι σφαγίασαν 1.500 Έλληνες, για να ακολουθήσει και τρίτος διωγμός, ο φοβερότερος, το 1821, αμέσως μετά την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης, που θα επιφέρει σοβαρό πλήγμα στη σημερινή ελληνική κοινότητα.

Στο διάστημα των δύσκολων αυτών χρόνων εντοπίζονται μόνο γαλλικές και ιταλικές παραστάσεις Ευρωπαίων ερασιτεχνών, με έργα κυρίως του Μολιέρου, του Γκολντόνι και του Σκριμπ, ενώ το 1825 παίζεται και ο «Αρταξέρξης» του Μεταστάσιου μεταφρασμένος στα ελληνικά.

Η σημερινή ελληνική κοινότητα, από το 1828 και μετά, απομακρυνόμενη από τα εφιαλτικά γεγονότα του 1821, βρίσκει πάλι τη γαλήνη και τους ρυθμούς ανάπτυξης της. Με την επανεγκατάσταση στη γενέθλια γη προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα, παρατηρείται δημογραφική άνοδος του ελληνορθόδοξου στοιχείου, που συμπίπτει με τη γενικότερη αλματώδη αύξηση του πληθυσμού της πόλης. Κίνητρο, η εκμετάλλευση των ευκαιριών που προσφέρει η αναγεννώμενη οικονομική ζωή. Οι Έλληνες παίρνουν ξανά στα χέρια τους το εμπόριο και ανασυγκροτούνται.

Το ελληνικό θέατρο θα κάνει τότε την εμφάνισή του στα πλαίσια των πνευματικών και πολιτιστικών αναζητήσεων της σημερινής ελληνικής κοινότητας, ως απόρροια της οικονομικής της ευημερίας. Η πρώτη ελληνική παράσταση δίνεται στις 3 Φεβρουαρίου 1845, στο θέατρο «Ευτέρπη», από ερασιτέχνες, με την ιταλική κωμωδία ο «Μανιώδης», που είχε μεταφράσει και εκδώσει ο Χ. Μιχαλόπουλος στη Σμύρνη το 1836, και ακολουθεί τον ίδιο μήνα η παράσταση της «Βαβυλωνίας» του Δημ. Βυζάντιου, που είχε εκδοθεί στη Σμύρνη το 1841 και το 1843.

Η έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν (1856) και οι Εθνικοί Κανονισμοί (1860-1862), αναγνωρίζοντας στους χριστιανούς πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα, θα εξασφαλίσουν ελευθερία δράσης στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Μ. Ασίας που, πέρα από τον οικο-

νομικό, θα δώσουν λαμπρούς καρπούς στον κοινωνικό και πνευματικό τομέα. Κάτω από τις ευνοϊκές αυτές συνθήκες, από το δεύτερο μισό του 19ου αι. μέχρι τη μεγάλη καταστροφή, η σμυρναϊκή ελληνική κοινότητα θα φτάσει στο απόγειο της ακμής της. Μαζί με αυτή και το ελληνικό θέατρο, βοηθούμενο από τρεις παράγοντες: α) τους περιοδεύοντες θιάσους από την Ελλάδα, β) τους ντόπιους ελληνικούς επαγγελματικούς και ερασιτεχνικούς θιάσους και γ) τους λόγιους της Σμύρνης, λογοτέχνες, δημοσιογράφους και εκπαιδευτικούς.

Στη Σμύρνη, το ελληνικό στοιχείο, που μέχρι τότε παρακολουθούσε τις ξένες παραστάσεις, επιθυμούσε διακαώς να αποκτήσει θέατρο ελληνικό. Ετσι από την αρχή αγάλιασε τους περιοδεύοντες θιάσους, περιέβαλε με αγάπη τους Έλληνες ηθοποιούς και στήριξε με θέρμη την ελληνική σκηνή ως έκφραση πολιτισμού, ως μέσο τόνωσης της εθνικής συνείδησης και διάδοσης της ελληνικής γλώσσας.

Ο πρώτος περιοδεύων θιάσος που επισκέπτεται τη Σμύρνη τον Ιανουάριο του 1866 είναι ο θιάσος του Ιωάννη Μαρκεσίνη, στον οποίο από τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς θα προστεθεί ο Διον. Ταβουλάρης, ο μετέπειτα ιδρυτής του θιάσου «Μένανδρος». Θα ακολουθήσει το 1866-1867 ο θιάσος του Παντελή Σούτσα και το 1868-69 ο θιάσος Παντελή Σούτσα - Διον. Ταβουλάρη, ο οποίος θα ξαναβρεθεί εκεί τον Απρίλιο του 1872. Λόγω της θερμής υποδοχής του από το εκεί θεατρόφιλο κοινό, ο Διον. Ταβουλάρης θα επαναλάβει την επίσκεψη και την παραμονή του στην πόλη επί πολλά χρόνια και για μεγάλα χρονικά διαστήματα, πάντοτε με πολυπρόσωπο και καλά καταρτισμένο δυναμικό και με πλούσιο δραματολόγιο. Το παράδειγμά του ακολουθεί ο δεύτερος μεγάλος ηθοποιός του 19ου αι., ο Δημοσθένης Αλεξιάδης, που αφήνει και αυτός άριστες εντυπώσεις.

Η Σμύρνη θα περιληφθεί στο δρομολόγιο των περιοδειών και άλλων θιάσων: του Μιχαήλ Αρνωτάκη (1884, 1886), του Νικολάου Λεκατσά (1884, 1906), της μεγάλης Πολίτισσας ηθοποιού Αικ. Βερώνη, που θα δημιουργήσει στη Σμύρνη ένα σημαντικό μέρος της λαμπρής θεατρικής της καριέρας κ.ά. Η τακτική αυτή θα συνεχιστεί μέχρι τη μεγάλη καταστροφή, με μόνη διακοπή το 1897 λόγω του ελληνοτουρκικού πολέμου.

Το ρεπερτόριο των θεάτρων της Σμύρνης χαρακτηρίζεται από

τεράστια ποικιλία: από τις σπηγές τους παρελαύνει εκτενής αριθμός έργων των μεγάλων κλασικών (Σέξπιρ, Μολιέρος, Γκέτε, Σίλερ, Γκολντόνι κ.ά.), του ευρωπαϊκού νεοκλασικισμού (Αλφιέρι, Μόντι Μεταστάσιο κ.ά.), διασκευές μυθιστορηματικών δραμάτων που ήταν του συρμού στα τέλη του 19ου αιώνα (π.χ. «Αι δύο ορφαναί», «Οι δύο λοχίαι», «Η μοσχομάγκα την Παρισίων» κ.λπ.), αλλά και ελληνικά έργα του διαφωτισμού ή του ρομαντισμού («Μήδεια» του Ζαμπελίου, «Γαλάτεια» του Σπ. Βασιλειάδη κ.λπ.), χωρίς βεβαίως να λείπουν και οι πολύπρακτες κωμωδίες των Αγγελου Βλάχου, Νικ. Ζάνου, Χ. Αννίνου (π.χ. «Βαβυλωνία» του Δημ. Βυζάντιου κ.ά.) αλλά και πολλές μονόπρακτες, απαραίτητες για το κλείσιμο κάθε παράστασης, κατά τη συνήθεια της εποχής. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε την προτίμηση των ερασιτεχνών στην ελληνική δραματολογία και την εύλογη τάση να προτιμάται το ανέβασμα έργων πατριωτικού περιεχομένου σε περιόδους εθνικής έντασης με εμφυχωτικό χαρακτήρα όπως: το 1908 «Ο ήρωας της Μακεδονίας», «Ο Παύλος Μελάς», «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης», το 1909 «Η πώσις του Γιλδίξ», «Οι λύκοι της Μακεδονίας», ενώ τον Φεβρουάριο του 1919 μετά την ανακωχή του Μούδρου και λίγο πριν από την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ο Πατριωτικός Θίασος των Βάσου Αργυροπούλου και Βιργινίας Δελενάρδου ανεβάζει το έργο του Παύλου Νιρβάνα «Προ παντός η πατρίς», με τεράστια επιτυχία.

Πέρα όμως από το «εισαγόμενο» αυτό ρεπερτόριο η Σμύρνη διαθέτει δικό της πνευματικό δυναμικό, που από τη μετεπαναστατική κίχλας περίοδο θα καλλιεργήσει τη θεατρική λογοτεχνία, στην αρχή με μεταφράσεις και αργότερα με πρωτότυπα έργα και νέες διασκευές.

Μια γενική θεώρηση της θεατρικής εκδοτικής παραγωγής στη Σμύρνη τον αιώνα αυτό μάς επιτρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι, έναντι της πρωτότυπης δραματολογίας, υπερτερούν αριθμητικά οι μεταφράσεις, φυσιολογικός πνευματικός καρπός μιας ευκατάστατης κοινωνίας στραμμένης προς τη Δύση για λόγους επαγγελματικών και αναψυχής, αλλά και αποτέλεσμα των συναναστροφών της με μέλη των ξένων παροικιών, κυρίως Γάλλους και Ιταλούς, στο πλαίσιο οικονομικών συνεργασιών και κοινωνικότητας.

Από την άλλη, η κατάθεση πρωτότυπης δραματολογικής παραγωγής

από την πλευρά των Σμυρναίων λογίων δεν είναι καθόλου ευκατοφρόνητη. Η πρώτη μνεία ελληνικής δραματουργικής συγγραφής τοποθετείται στα 1833 με τη δημοσίευση της πεντάπρακτης τραγωδίας «Ο θάνατος του Εκτορος» του Αργύριου Καράβα. Το έργο ξανατυπώνεται στη Σμύρνη το 1849 με τίτλο «Η εκδίκησης του Αχιλλέως». Εμπνευσμένο από την Ιλιάδα του Ομήρου, όπως φανερώνει και ο τίτλος του, το έργο ανήκει στην κατηγορία των αρχαιοθέμων έργων του 19ου αιώνα με πατριωτικοδιδασκαλική στόχευση. Δεύτερος που πειραματίζεται στην πρωτότυπη δραματουργία είναι ο νεαρός Ξενοφών Ραφόπουλος, ο οποίος στο σύντομο πέρασμά του από τη ζωή συνέγραψε τρία έμμετρα θεατρόμορφα έργα βουκολικού περιεχομένου («Αρετή και Μόσχος», «Ειδύλλιον», «Χελιδόνες»), επίσης ποιήματα που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά της εποχής και ένα μυθιστόρημα, «Το φρικτόν λάθος», που αργότερα θα διασκευαστεί σε θεατρικό έργο.

Τρίτος στη σειρά είναι ο Ευαγγελινός Μισσηλίδης, δημοσιογράφος από τα Κούλα της μικρασιατικής Μαγνησίας, που τυπώνει το 1845 στο τυπογραφείο της «Αμάθειας» την πεντάπρακτη κωμωδία του «Ο ερωτομανής Χατζη-Ασλάνης, ήρωας της Καραμανίας». Θέμα του η διακομώδηση του ηλικιωμένου Χατζη-Ασλάνη, μεγαλέμπορου στη Σμύρνη, αλλά άξεστου επαρχιώτη, που μπλέκεται στον έρωτα με πολύ νεότερή του γυναίκα, για να γίνει στο τέλος αντικείμενο εξαπάτησης και χλευασμού.

Το 1851 εκδίδεται από τον Σμυρνιό Σάββα Σαυριάκο το έμμετρο πεντάπρακτο «Ο θάνατος του Ιησού» με το χαρακτηρισμό «σοσιαλιστική τραγωδία». Το έργο φαίνεται ότι προκάλεσε αντιδράσεις, γι' αυτό κατασχέθηκε και αποσύρθηκε από τα βιβλιοπωλεία.

Σε γενικές γραμμές οι Σμυρνιοί συγγραφείς κατέθεσαν τη συμβολή τους σε όλα τα είδη του θεατρικού λόγου του 19ου αιώνα. Οσον αφορά την κατηγορία των έργων που παρέπεμπαν στο ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν, εκεί εντάσσονται η τραγωδία ο «Αριστοδήμος» (1872) του Κωνσταντίνου Ιεροκλή, «Η έξωσις των Πεισιστρατιδών» (1875) του Λουκά Νικολαΐδη και η «Ανδροκλεια» (1898) του Αιμίλιου Λόρενς. Στον κύκλο της βυζαντινής θεματολογίας, επενδεδυμένα με τον ανάλογο ρομαντικό μανδύα, ανήκουν το δράμα «Κώνστας ο αδελφοκτόνος» (1875) του δημοσιογράφου και λόγιου Μηνά Χαμου-

δόπουλου, «ο Λάσκαρις» (1888) του Φραγκίσκου Δελαγραμμάτικα και η «Αυτοκράτειρα Σοφία» (1898) του Αιμίλιου Λόρενς.

Στο ίδιο κλίμα του ρομαντισμού εντάσσονται και δύο ακόμη έργα με θεματολογία από την Ενετοκρατία: «Ιωάννης ο Καταλάνος» του Μαρίνου Κουτούβαλη και η θεατρική διασκευή του έπους «Χίος δούλη» του Θεόδωρου Ορφανίδη από τον Δημήτριο Βαρδόπουλο (Σμύρνη 1873).

Στην κατηγορία των περιπετειωδών μυθιστορηματικών δραμάτων που γνώρισαν άνθηση στη θεατρική σκηνή στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ανήκουν «Ο μέγας Πέτρος» (1875) του Ν. Φλαμπουριάδη, «Η ορφανή της Σμύρνης» του Γεώργιου Υπερίδη και η «Δάφνη» του Μαρίνου Κουτούβαλη.

Πέρα από την προσπάθεια συγκρότησης εθνικής δραματολογίας η οποία, ακολουθώντας είτε την κληρονομιά του διαφωτισμού είτε τις επιταγές του ρομαντισμού, αποτελεί το κυρίαρχο ζητούμενο της ελληνικής διανόησης σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ειδικότερα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και στο οποίο, όπως είδαμε, ανταποκρίνονται οι Σμυρνιοί λόγιοι με τη δραματολογική τους γραφή, η σμυρναϊκή δραματολογία εμπλουτίζεται και με μία σειρά ανάλαφρων έργων, πολύπρακτων και μονόπρακτων κωμωδιών και κωμειδυλλιών, απόρροια της φιλοπαίγμονος διάθεσης μιας καλοζωισμένης και κοσμοπολίτικης κοινωνίας.

Στη Σμύρνη, πέρα από το θέατρο πρόζας, γνωρίζει ημέρες δόξας και το ελληνικό μελόδραμα. Η ελληνική μεγαλοαστική τάξη, με τη συνεχή μετάκληση ξένων λυρικών θιάσων, είχε εξοικειωθεί με το θεατρικό αυτό είδος που μεσουρανούσε τότε στην Ευρώπη και επιζητούσε με λαχτάρα τη δημιουργία ελληνικού μελοδράματος. Ετσι οι ελληνικοί μελοδραματικοί θιάσοι που επισκέπτονται τη Σμύρνη βρίσκουν την αμέριστη συμπαράσταση του ειδικού αυτού κοινού. Παίζονται όλα τα γνωστά μελοδράματα («Τραβιάτα», «Φάουστ», «Αΐντα», «Τροβατόρε», «Ριγκολέτο» κ.ά.), καθώς και ελληνικά μουσικά έργα. Στη συνέχεια το μελόδραμα θα δώσει τη θέση του στην οπερέτα, που ανθεί τα χρόνια 1909-1922.

Παράλληλα εμφανίζεται ένα νέο μουσικό θέατρο, η επιθεώρηση, που στηριζόμενο στο ευρύ κοινό θα γνωρίσει στη Σμύρνη μεγάλη επι-

τυχία. Το 1908, με την εκδήλωση του κινήματος των Νεότουρκων και την κατάργηση της χαμιτικής λογοκρισίας, παρατηρείται ένα θεατρικό ξέσπασμα που επέτρεψε το ανέβασμα έργων που μέχρι τότε ήταν απαγορευμένα από τις τουρκικές αρχές. Μέσα στο κλίμα αυτό της φιλελευθεροποίησης και της πρόσκαιρης, όπως αποδείχτηκε, προοδευτικότητας, αναπτύχθηκε η σμυρναϊκή επιθεώρηση με σατιρικό κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο. Η πρώτη γνωστή σμυρναϊκή επιθεώρηση είναι τα «Πανιώνια» του 1909, κείμενα του δημοσιογράφου Ευάγγελου Παντελίδη. Θα ακολουθήσουν οι επιθεωρήσεις «Κορδελιώτισσες Κούκλες», ο «Σμυρνείκος Παπαγάλος», το «Εγκυκλο- παιδικό Λεξικό της Σμύρνης» (1917), τα «Σμυρνείκια γέλια» του Λαΐλιου Καρακάση. Έτσι, αρχίζει μια, περίοδος ακμής της σμυρναϊκής επιθεώρησης, με διακεκριμένους επιθεωρησιογράφους τους Ευάγγ. Παντελίδη, Χρ. Παπαζαφειρόπουλο, Σύλβιο, Λαΐλιο Καρακάση, Ανδρέα Κουτούβαλη, Σταύρο Κουκουτσάκη, Θεοδόση Δανιηλίδη, Γιάννη Αναστασιάδη, Νέστορα Λάσκαρη κ.ά. Τα έργα της σμυρναϊκής επιθεώρησης παίζονται από περιοδεύοντες θιάσους που τα μεταφέρουν και στην αθηναϊκή σκηνή, κυρίως όμως από τους ντόπιους θιάσους. Στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, με τον αποκλεισμό της Σμύρνης από τους Συμμάχους και την έλλειψη κάθε επικοινωνίας με την Ελλάδα και την Ευρώπη, άνησε το καθαρά σμυρνείκο θέατρο, με δεκάδες επιθεωρήσεις Σμυρνιων συγγραφέων που παίζτηκαν από ντόπιους θιάσους όπως: ο Καλλιτεχνικός Θιάσος Σμύρνης (1917-1919), που αποδείχτηκε ανώτερος από κάθε άλλον στο είδος του, ο «Πατριωτικός Θιάσος» Βιργινίας Δελενάδου και Βάσου Αργυρόπουλου (1919), ο Θιάσος Β. Αργυρόπουλου (1920), ο Σμυρναϊκός Μουσικός Θιάσος (1920), το Ελληνοϊταλορωσικό Μελόδραμα (1920), ο Θιάσος Εθνικής Ελληνικής Σκηνης (1920) και αυτός της Αλεξάνδρας Καλλινέα (1920-1922). Εδώ με την ευκαιρία, πρέπει να τονιστεί ότι, παράλληλα με τους επαγγελματικούς θιάσους, περιοδεύοντες και ντόπιους, πρόζας ή μουσικού θεάτρου, τη θεατρική ζωή στη Σμύρνη εμπλουτίζει και η ερασιτεχνική θεατρική δραστηριότητα. Οι ποιικιλώνυμες συσσωματώσεις της σμυρναϊκής ελληνικής κοινότητας, που εμφανίζονται πολυπληθείς από το 1860 και μετά, θα περιλάβουν στις δραστηριότητές τους τη διοργάνωση θεατρικών παραστά-

σεων, είτε ως μέσο εξασφάλισης πόρων για την εξυπηρέτηση των σκοπών τους (κοινωνικών, φιλεκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών κ.ά.) είτε για να εντροφήσουν στη θεατρική τέχνη, μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης κίνησης για την πνευματική αναγέννηση του υπόδουλου Ελληνισμού. Ο κοινωνικός αυτός χώρος όπου δραστηριοποιούνται συνήθως νεαρά δυναμικά άτομα θα εκθρέψει θεατρικούς συγγραφείς και ηθοποιούς που θα εξελιχθούν σε επαγγελματίες.

Οι ερασιτεχνικές παραστάσεις δίνονται είτε από μέλη των διαφόρων αυτών συλλογικών οργάνων είτε συστήνονται ανεξάρτητοι φιλοδραματικοί σύλλογοι για να υπηρετήσουν το θέατρο. Ενδεικτικά αναφέρονται τα μέλη του Αναγνωστηρίου Σμύρνης «Ομόνοια» (1869), ο Φιλοδραματικός Όμιλος Σμύρνης (1870), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος Σμύρνης (1877), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος «Αισχύλος» (1894, 1897, 1906), ο Ερασιτεχνικός Θίασος «Απόλλων» (1903), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος «Θέσπις» (1905), ο Ερασιτεχνικός Θεατρικός Σύλλογος «Σαίξπηρ» (1909), ο Σμυρναϊκός Φιλοδραματικός Σύλλογος Ερασιτεχνών (1910), ο Ερασιτεχνικός Θίασος από Ελληνες, Γάλλους, Αγγλούς, Ιταλούς και Εβραίους Σμυρνιούς (1915), η ομάδα Σμυρναίων συγγραφέων και ερασιτεχνών (1917), ο Ερασιτεχνικός Όμιλος της Καραντίνας (1919) και ο Όμιλος Φιλοτέχνων Σμύρνης (1919).

Στον κύκλο της ερασιτεχνικής δράσης εντάσσεται και η σχολική θεατρική δραστηριότητα που στήριξε ιδιαίτερα την αναβίωση του αρχαίου δράματος. Η ελληνική δραστηριότητα γύρω από το αρχαίο δράμα συνδεόταν με το μάθημα των αρχαίων ελληνικών, που αποτελούσε μέρος του σχολικού προγράμματος. Η διδασκαλία των αρχαίων κειμένων θεωρείτο μείζονος σημασίας για τη διαπαιδαγώγηση των ελληνοπαίδων. Συντελούσε στην πρόσληψη του πολιτισμού της αρχαίας Ελλάδας, εφόδιο απαραίτητο για την κατανόηση του σύγχρονου εθνικού βίου.

Σημαντική υπήρξε επίσης η συμβολή στη σχολική θεατρική δραστηριότητα της φωτισμένης παιδαγωγού διευθύντριας του Παρθενωγείου της Αγίας Φωτεινής Σαπφούς Λεοντιάδου, η οποία ήταν η πρώτη εκπαιδευτικός που καθιέρωσε στο χώρο της ελληνόφωνης εκπαίδευσης της καθ' ημάς Ανατολής την ετήσια παράσταση μαθη-

τών στο τέλος της σχολικής χρονιάς.

Όλη αυτή η τεράστια επαγγελματική και ερασιτεχνική θεατρική δραστηριότητα είχε ανάγκη και τους κατάλληλους χώρους για να αναπτυχθεί. Ετσι, μετά το θέατρο «Ευτέρπη», το πρώτο μεγάλο θέατρο της Σμύρνης, που ήδη μνημονεύσαμε, ακολουθούν το 1862 το θέατρο «Καμεράνο ή Θέατρο Σμύρνης», που καταστρέφεται από πυρκαγιά το 1884, τα θερινά θέατρα «Αλάμπρα», «Ελδοράδο», που αργότερα μετονομάζεται σε «Απόλλων», το «Κονκόρδια», που το 1886 διαρρυθμίζεται σε χειμερινό, και το θέατρο της Προκυμαίας, το κατοπινό θέατρο «Παρθενών». Το 1894 ανεγείρεται το θέατρο «Σπόρτιγκ Κλαμπ» στη θέση του παλαιότερου θεάτρου «Ολύμπια», ευρωπαϊκών προδιαγραφών με 600 θέσεις, που το 1920 μετονομάζεται σε θέατρο «Κυβέλης» προς τιμήν της μεγάλης ηθοποιού και αποτελεί τον πυρήνα της θεατρικής ζωής μέχρι την καταστροφή. Παράλληλα με τα θέατρα, παραστάσεις δίνονταν και σε καφενεία (π.χ. καφενείο «Κιβωτός»). Δύο από αυτά μετατράπηκαν σε θέατρα το καφενείο του Λουκά (Θέατρο Λουκά ή Θέατρο Σμύρνης) και το καφενείο Μπέλλα-Βίστα (θέατρο «Παράδεισος»). Την αγωγή του 20ού αιώνα χιτίζεται το Θέατρο Χαβούζας (1900) στον Μπουρνόβα, ενώ μικρά θέατρα, συνήθως θερινά, ξεπροβάλλουν σε διάφορα προάστια και συνοικίες της πόλης, όπου φιλοξενούνται συνήθως δευτερεύοντες θίασοι (στο Κορδελιό, στο Μπουτζά, στο Γκιόζ Τεπέ, στην Τερψιθέα, στη συνοικία της Ευαγγελίστριας και στη συνοικία Ταμπάχανα του Αγ. Δημητρίου). Εκτός από το «Σπόρτιγκ Κλαμπ» η θεατρική ζωή στη Σμύρνη εξυπηρετείται επίσης από τα θέατρα «Γκαίν», που χιτίζεται το 1909 και αργότερα μεταβαπίζεται σε «Ιριδα», και από το πολυτελές «Θέατρο Σμύρνης» το 1911, με το οποίο η Σμύρνη αποκτά ένα από τα ωραιότερα και κομψότερα θέατρα των Βαλκανίων και της Ανατολής, καθώς επίσης από το θερινό θέατρο «Σπλέντιτ» και το θέατρο «Κραίμερ».

Η μακροχρόνια παρουσία τόσο του ξένου θεάτρου όσο και του ελληνικού ήταν φυσικό να δημιουργήσει ένα ευρύ καλλιεργημένο κοινό που αποτέλεσε το φυτώριο, μέσα από το οποίο ξεπήδησαν νέοι θεράποντες της θεατρικής τέχνης. Ετσι η Σμύρνη μπόλιασε την ελληνική σκηνή με νέους ηθοποιούς, που τίμησαν το όνομα του καλλιτέχνη

πρώτα στην πατρίδα τους και αργότερα στην Ελλάδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους μεγάλους ηθοποιούς Μήτσο Μυράτ (1878-1964), Κυβέλη Αδριανού (1887-1978) και Γιώργο Γληνό (1895-1966), αλλά και τους Νικ. Πεζόδρομο, Βασ. Αργυρόπουλο, Αλεξάνδρα Καλλινέα, Μάριο Παλαιολόγο, Αντ. Τζιμιόλη, Βασ. Δενδρινού, Στάσα Αμηνρά, Ιω. Στυλιανόπουλο, Ζαζά Μπριλλάντη, Χριστ. Χειμάρια κ.ά.

Από το 1919 και ως το 1922, Σμυρνιοί ηθοποιοί συμμετείχαν επίσης στους στρατιωτικούς λεγόμενους θιάσους που ακολουθούσαν τα ελληνικά στρατεύματα στο μέτωπο, φροντίζοντας για την εμφύχωση των στρατιωτών.

Στο μοιραίο 1922 εντοπίζεται να δίνει παραστάσεις στη Σμύρνη ο θιάσος οπερέτας της Ελλης Αφεντάκη που αφού δώσει δέκα μόνο παραστάσεις αναχωρεί για τη Θεσσαλονίκη. Στις 26 Μαρτίου φτάνει ο ιταλικός θιάσος της Οδέττης Μαριόν, που δίνει με επιτυχία παραστάσεις με οπερέτες του Λέχαρ, καθώς και το μελόδραμα «Μαντάμ Μπατερφλάι». Και αυτός μετά από 15 παραστάσεις αναχωρεί για τη Θεσσαλονίκη.

Το Πάσχα φτάνει ο θιάσος των αδελφών Νέζερ, Κωνσταντίνου και Μαρίκας, τα γνωστά «Νεξεράκια». Πρόκειται για πολυπρόσωπο (25μελή) μουσικό θιάσο που αρχίζει να δίνει παραστάσεις στο θέατρο «Κυβέλης», με επιθεωρήσεις και κωμωδίες μετ' ασμάτων. Το θέατρο γεμίζει καθημερινά με πολίτες και αξιωματικούς που έρχονται να δουν τον «Βαπτιστικό», το «Σινεμά καμπαρέ» του Πολύβιου Δημητριάκοπουλου, «Τα σκαπανάκια» και άλλες γνωστές επιθεωρήσεις της εποχής.

Ο τελευταίος ελληνικός θιάσος που πηγαίνει στη Σμύρνη είναι ο μουσικός θιάσος του Ζαχαρία Μέρτικα, που έρχεται τον Ιούνιο 1922 και μένει ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, και ο ιταλικός μελοδραματικός θιάσος του Σερνέλα, πενήντα ατόμων, με λυρικούς καλλιτέχνες μεγάλης αξίας. Οι παραστάσεις δίνονται στο θέατρο «Κυβέλης», όμως πλέον το κοινό είναι αραιό. Το ρεπερτόριό του περιλαμβάνει «Τόσκα», «Αΐντα», «Τραβιάτα», «Ερνάνη», «Παλιάτσους», «Τροβατόρε», «Καβαλερία Ρουσικάνα» κ.λπ. Στις 21 Αυγούστου παίζεται η «Αΐντα» του Βέρντι, μια όπερα συμβολική για την εξέλιξη των γεγονότων της Σμύρνης. Η σκλάβια ηρωίδα από την Αιθιοπία που πεθαί-

νει θα μπορούσε κάλλιστα να συμβολίζει το χαμό της Σμύρνης και ολόκληρης της Ιωνίας. Η τελευταία παράσταση δίνεται στις 22 Αυγούστου, λίγες μέρες πριν από την καταστροφή, με την «Μποέμ» του Πουτσίνι.

Ετσι το θέατρο, μία αντιπροσωπευτική έκφραση της πολιτιστικής δημιουργίας του μεξονος Ελληνισμού, μετά από ογδόντα χρόνια ακμαίας πορείας, θα διακοπεί βίαια, παρασυρόμενο μέσα στη δίνη των γεγονότων. Ακολουθώντας τη μοίρα των ξεριζωμένων, άλλοι ηθοποιοί πέφτουν ηρωικά και άλλοι, ύστερα από χίλιες περιπέτειες και ταλαιπωρίες, σώζονται.

Η Σμύρνη, η μυρδόεσσα αυτή πόλη της καθ' ημάς Ανατολής, γενέτειρα σημαντικών προσωπικοτήτων των γραμμάτων και των τεχνών, έμελλε μετά την καταστροφή να μπολιάσει με το αίμα των παιδιών της την πολιτιστική ζωή της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα αυτή της αθηναϊκής ζωής με μια σειρά πνευματικών ανθρώπων, διακεκριμένων και μη, που θα συνεχίσουν τη σταδιοδρομία τους στην ελληνική πρωτεύουσα.

Βιβλιογραφία

Λόγω του εκλαϊκευτικού χαρακτήρα του παρόντος άρθρου η βιβλιογραφία που ακολουθεί είναι ενδεικτική:

1. Αναγνωστοπούλου Σία. *Μικρά Ασία 19ος - 1919: Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
2. Αργυρόπουλος Μιχαήλ. *Χρονικά της Ανατολής: Σμύρνη: Σκιαγραφία*. Αθήνα: Ενωσις Σμυρναίων, 1944.
3. Βαλέτας, Γ. «Σελίδες από την πνευματική ιστορία της Σμύρνης». *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. Β', 1939, σσ. 199-262.
4. Ευστρατιάδης Στρατής. *Λογοτέχνες του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Το Ελληνικό Βιβλίο, 1982.
5. Καλυβιάτης Αριστομένης. *Σμύρνη: Η μουσική ζωή 1900-1922*. Αθήνα: Music Corner και Τήνελλα, 2002.
6. Μαμώνη Κυριακή «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Α'». *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 26, 1983, σσ. 63-114.
7. Μαμώνη Κυριακή και Λήδα Ιστοκπούλου. *Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία: 1861-1922*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006.
8. Sartiaux, Félix. *Η ελληνική Μικρασία: Από την αρχαιότητα μέχρι τον 20ό αιώνα*. Αθήνα: Ιστορητής, 1993 (Νεοελληνική Ιστορική Βιβλιοθήκη).

9. Σμύρνη: Η μητροπόλη του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Εφεσος, 2001.
10. Σολδάτος Χρήστος. *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας: 1800-1922*. Αθήνα, 1989. 3 τόμοι.
11. Σολομωνίδης Χρήστος. *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη: 1821-1922*. Αθήνα: Τυτ. Αρ. Μαυρίδη, 1959.
12. Σολομωνίδης Χρήστος. *Το θέατρο στη Σμύρνη: 1657-1922*. Αθήνα: Τυτ. Αρ. Μαυρίδη, 1954.
13. Σολομωνίδης Χρήστος. *Η παιδεία στη Σμύρνη*. Αθήνα: Τυτ. Αρ. Μαυρίδη, 1961.
14. Σολομωνίδης Χρήστος. *Στις όχθες του Μέλη*. Αθήνα, 1951.
15. Σολομωνίδης Χρήστος και Νίκος Λωρέντης. *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος*. Αθήνα, 1967.
16. Σταματοπούλου-Βασιλάκου Χρυσόθεμις. «Το ελληνικό θέατρο στη Σμύρνη: Μία σφαιρική προσέγγιση». 3ο Συμπόσιο «Τρεις χιλιετίες Μικρασιατικού Πολιτισμού: Επιστήμες-Γράμματα-Τέχνες, Νέα Ιωνία, 23-25 Νοεμ. 2007. Νέα Ιωνία: ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, 2008, σσ. 225-238.
17. Σταματοπούλου-Βασιλάκου Χρυσόθεμις. *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη. Οκτώ μελετήματα*. Αθήνα: Πολύτροπον, 2006.
18. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χρυσόθεμις «Η σμυρναϊκή δραματολογία το 19ο αιώνα». *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. ΙΣΤ', 2009, σσ. 139-214.
19. Χατζηπανταζής Θεόδωρος. *Από τον Νείλο μέχρι του Δουνάβεως: Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου*. Τόμ. Α2. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.

Σημείωση

* Τα θέματα που πραγματεύεται το ανωτέρω άρθρο έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον μεγάλου αριθμού ερευνητών και μελετητών, με αποτέλεσμα η σχετική βιβλιογραφία να είναι πλουσιότατη. Για το λόγο αυτό η εξέτασή τους περιορίστηκε στα παράλια της Μ. Ασίας και δεν επεκτάθηκε στον Πόντο και στις δραστηριότητες του Ποντιακού Ελληνισμού, που αποτελούν ένα μεγάλο, ξεχωριστό κεφάλαιο του μεζονος Ελληνισμού με εξίσου ευρύτατη βιβλιογραφία.